

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

РОЗСТРІЛИ ПОЛЬСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ У ЛЬВОВІ В ЛІПНІ 1941 РОКУ: ІСТОРИЧНІ ФАКТИ, ЮРИДИЧНІ ЗВИНУВАЧЕННЯ, ПОЛІТИЧНІ ІНСИНУАЦІЇ

Спростовано радянський міф про участь батальйону “Нахтігаль” у вбивствах польських інтелектуалів на початку німецько-радянської війни. Пояснено, чому і як було створено цей міф і основні причини його створення. Доказано, що проти ночі на 5 липня 1941 р. спеціальна оперативна команда нацистських органів безпеки стратила багатьох відомих польських науковців і діячів культури на Вулецьких пагорбах у Львові.

Ключові слова: польські вчені, нацистські органи безпеки, батальйон “Нахтігаль”.

Andrii BOLIANOVSKYI

THE SHOOTINGS OF THE POLISH PROFESSORS IN LVIV, JULY 1941: HISTORICAL FACTS, JURIDICAL ACCUSATIONS, POLITICAL INSINUATIONS

The article refutes the Soviet myth about participation of Nachtigall Battalion in murders of Polish intellectuals at the beginning of German-Soviet war. The author explains why and how this myth was created and main reasons of its creation. The article also proves that on the night of July 4–5, 1941, a special operative command of Nazi security services executed many prominent Polish scientists and cultural figures in the Vuletski Hills in Lviv.

Key words: Polish scholars, Nazi security services, *Nachtigall* Battalion.

Убивство: причини, організатори, виконавці, жертви

Протягом 45 років після закінчення Другої світової війни інтерпретація окремих її трагічних подій поступово перейшла з наукової сфери в міфотворчу площину й стала предметом політичних та публіцистичних спекуляцій в Радянському Союзі. Проблема перевірки багатьох безпідставних легенд постала особливо гостро після розпаду СРСР, коли було з'ясовано невідповідність правді приписування радянською пропагандою нацистам злочинів НКВС, а саме розстрілів тисяч польських офіцерів у Катині в Білорусі й у Харкові в Україні у 1940 р. і багатьох тисяч людей у Вінниці в 1938 р., у Львові та інших містах Галичини та Волині у третій декаді

червня 1941 р. й в інших містах України, Білорусі та країн Балтії. Комуністичні пропаганда й спецслужби, фальсифікуючи документи й заяви “свідків”, приписували ці злочини нацистам до розпаду СРСР¹ (наприклад, злочини НКВС у Катині окремі російські автори приписували нацистам аж до 2010 р.², коли вище керівництво РФ на рівні Президента й Державної Думи визнали факт організації та розстрілів польських офіцерів органами НКВС за особистою санкцією Йосифа Сталіна й рішенням Політбюро ЦК ВКП(б)). Подібно, шляхом підбору працівниками комуністичних органів безпеки відповідних сфальсифікованих “свідчень” й “доказів”, відбулося також фабрикування справи проти сформованого з українців у складі Вермахту батальйону “Нахтігаль”, вояків якого звинувачували у вбивствах польських учених та євреїв у Львові в липні 1941 р. У зв’язку з виявленням і розсекреченням пов’язаних із цими подіями архівних документів і появою великої кількості публікацій на цю тему видається доцільним доповнити вже відомі факти новими виявленими архівними та іншими інформаційними матеріалами й на їх підставі узагальнити попередні напрацювання. Передовсім хотілося б відповісти на кілька принципових запитань, а саме: за яких обставин загинули польські вчені, як відбувалася фальсифікація радянськими органами безпеки версії-міфу про причетність до їх смерті батальйону “Нахтігаль” й що спричинило спекуляції на болісній для польського суспільства темі, використовуючи яку, комуністична пропаганда спекулювала на ранах історичної пам’яті поляків?

На сьогодні з усією впевненістю можна ствердити, що головними замовниками вбивства польських учених Львова були особисто райхсфюрер СС Генріх Гімmlер і німецький генерал-губернатор окупованої Польщі Ганс Франк. Вирішено відмовитися від ідеї їх депортації до концтаборів, як це було у випадку краківських польських інтелектуалів, яких довелося незабаром звільнити через небажаний гучний резонанс, коли на їх захист виступили представники наукових еліт багатьох країн світу. Ще 30 травня 1940 р. на засіданні керівників СС і поліції німецької Генеральної губернії окупованих польських областей відкрито обговорено проблему екстермінації польської інтелігенції, яку треба було “ліквідувати на місцях”. Франк того дня дав зрозуміти, що для цілковитого поневолення польського народу треба знищити частину представників його суспільної еліти, яких не потрібно депортувати до концентраційних таборів у Райху, й треба вирішити цю проблему найпростішим способом: “Неможливо описати, скільки клопотів ми мали з краківськими професорами. Якби ми владнали цю справу на місці, вона мала б цілком інший перебіг. Дуже прошу Вас, панове, більше нікого не скеровувати до концентраційних таборів у Райху й здійснювати ліквідацію на місці або застосовувати передбачене розпорядженнями покарання. Будь-який інший спосіб поведінки буде

¹ Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт. – Москва, 1967. – С. 467; Бабий Яр под Катинью? (Публикация А. Прокопенко, А. Сухинина) // Военно-исторический журнал. – Москва, 1990. – № 11; № 12. – С. 30–38.

² Слободкин Ю. Катинь: Как и почему гитлеровцы расстреляли польских офицеров / Ю. Слободкин. – Москва, 2005. – С. 3–23; Косолапов Р., Першин В., Рыченков С., Сахаров В. Немцы в Катини. Документы о расстреле польских военнопленных осенью 1941 года / Р. Косолапов, В. Першин, С. Рыченков, В. Сахаров. – Москва, 2010.

обтяжливим для Райху і додатковим ускладненням для нас. Ми використовуємо тут зовсім інші методи і мусимо використовувати їх і надалі”³.

Що було формальним приводом для розстрілів співробітниками гітлерівських органів безпеки вчених-поляків і чому нацисти наказали розстріляти тільки частину з них, а не всіх? Після вступу до Львова керівники нацистських карально-поліційних структур, керуючись директивами Г. Франка і керівництва німецької поліції безпеки і служби безпеки (СД) (Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (SD)) Райху й Генеральної губернії, вирішили стратити лише приблизно 25 з майже 200 львівських професорів (серед них 160 поляків, 31 українець, 8 євреїв, із яких 52 працювали в університеті, 62 – у політехніці, 30 – у медичному інституті й 16 – у зооветеринарному). Очевидно, було вирішено використати вбивство тільки невеликої групи польських учених як інструмент залякування – стратити одних, щоби тримати у страхі й покорі тих, кого оминули езекуції. Якими були критерії для відбору жертв езекуцій? Формально нацисти трактували ліквідацію обраних для страти представників польської інтелігенції як відповідь на терор сталінської адміністрації і кару без суду та слідства тій категорії осіб, які співпрацювали з радянськими інстанціями (як контраргумент на інкримінацію їм убивств польських учених нацисти, очевидно, готували той мотив, що ці люди варті смертної кари, оскільки співпрацею з комуністами стали колабораціоністами більшовиків, які розстріляли десятки тисяч поляків й сотні тисяч поляків депортували на Сибір). Іншим польським інтелектуалам інкримінували те, що свого часу вони працювали в Німеччині, але відтак “зрадили” й відверто почали співпрацювати з більшовиками. Іншими словами, головним мотивом для затримання й розстрілу цих людей була виразно задекларована ними лояльність до панівного у СРСР режиму або активне співробітництво з радянськими владними структурами. Завдяки цій співпраці наприкінці 1940 р. до списків кандидатів до Рад депутатів трудящих потрапили відомі польські науковці Львова (професори Якуб Парнас, Ян Грек, Ян Ленартовіч, Стефан Банах, Стефан Руднянський, Станіслав Мазур, Роман Віткевіч, Станіслав Пілат, Каспер Вайгель) й у результаті виборів 15 грудня до Міської ради Львова, крім 274 українців, увійшли 140 поляків і 73 представники інших національностей. Тим часом колишній триразовий прем’єр-міністр Польщі професор Казімеж Бартель їздив до Москви на переговори щодо надання кращих можливостей національно-культурного розвитку для поляків Західної України. Відображаючи настрої цієї частини польської наукової та політичної еліти, 26 червня 1941 р. Ванда Василевська у зверненні до польського населення в газеті “Червоний прапор” (“Czarwony Sztandar”) закликала поляків Львова й західних областей України і Білорусі не забувати, що за них “бореться вояк Червоної армії” й закликала їх воювати “за народи Союзу”. Очевидно, не випадково заарештували тих вісьмох професорів із групи польських діячів науки і культури, які влітку 1940 р. відвідали Москву і саме польські інтелектуали, хоч якимось причетні до радянсько-польської

³ Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka. T. 1: 1939–1942. – Warszawa, 1970. – S. 217–218.

співпраці, були першими об'єктами для фізичного знищення нацистським каральним підрозділом⁴.

У процесі з'ясування обставин убивства польських учених у Львові в липні 1941 р. виникає ще одне запитання: хто склав списки жертв для знищення? За підхопленим польськими комуністами першим радянським міфом про розстріли львівських професорів-поляків, їх списки для німців нібито підготували українські націоналісти. У СРСР головним публіцистом, який вивчав обставини вбивств польських учених, був Володимир Беляєв, який у 1944 р. писав, що їх розстріляли співробітники гестапо⁵. За 10 років після цього в написаній у співавторстві з Михайлом Рудницьким книзі, спрямованій проти українських націоналістів, він знову жодним словом не згадав про будь-яку причетність Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) до вбивств польських учених, хоча й висунув нічим і ніким не доведену версію, нібито їх списки були складені задалегідь членами ОУН⁶ (на що у споминах натякала учасниця тих подій Кароліна Лянцкоронська на підставі слів одного зі співробітників нацистських органів безпеки⁷). Однак допоки немає доказів, цю версію можна вважати тільки одним із недоведених варіантів розвитку подій.

Насправді списки польських учених, яких мали розстріляти, швидше за все були складені на основі доступного для співробітників нацистських органів безпеки довідника телефонів довоєнного періоду м. Львова без участі українців. Дані про польських професорів (місце проживання, сімейний і майновий стан тощо), очевидно, було уточнено через перекладача гауптшарфюрера СС і колишнього почесного консула Голландії у Кракові Пітера Ніколааса ван Ментена (Pieter Nikolaas van Menten), що полегшили його зв'язки з місцевими поляками. Ментен, у міжвоєнний період відомий в місті як колекціонер творів мистецтва, був особисто зацікавлений в арештах тієї частини польських професорів, які були їх колекціонерами, оскільки розраховував їх привласнити, що йому згодом частково вдалося (відомо, наприклад, що на підставі довіреності органів СД Ментен купив речі й меблі професора Тадеуша Островського (зокрема, твори мистецтва), які перевіз до свого помешкання у Кракові)⁸. Зважаючи на те, що у списках було зазначено навіть

⁴ Кальба М. ДУН в розбудові УПА. Видання Дружин Українських Націоналістів (ДУН). (Курені "Нахтігаль" і "Ролянд") / М. Кальба. – Детройт; Тернопіль, 2005. – С. 84–86.

⁵ Bielajew W. Losy uczonych lwowskich / W. Bielajew // Nowe Widnokreği. – Nr 23/24. – 1944. – S. 11; Bielajew W. Uczeni płoną na stosach / W. Bielajew // Czerwony Sztandar. – Nr 80. – 2 grudnia 1944.

⁶ Загадка вулицьких холмов // Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами / В. Беляєв, М. Рудницький. – Москва, 1954. – С. 84–107.

⁷ Niemcy we Lwowie. Zeznanie hrabiny d-r Karoliny Lanckorońskiej // Orzel Bialy. – Nr 46–48. – Londyn, 1948; Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne / K. Lanckorońska. – Warszawa, 2002. – S. 184.

⁸ Knoop H. The Menten Affair. Transl. from the Dutch by R. and M. Rudnik / H. Knoop. – New York, 1978; Szulc W. Śledztwo w sprawie P. N. Mentena / W. Szulc // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKBZHWp). – Warszawa, 1979. – T. 29. – S. 272–287.

дати народження деяких науковців (наприклад, професора Г. Лонгшама де Бер'є та його синів), не виключено, що ці списки склали польські етнічні німці (фольксдойче), які постійно проживали у Львові й зі встановленням німецької окупаційної адміністрації пішли до неї на службу. Ще одну версію про списки у 1974 р. запропонував воєводський віце-прокурор у Варшаві Ян Трачевський. Покликаючись на акти процесу статс-секретаря Генеральної губернії доктора Вальтера Бюлера⁹, він як доказ навів зізнання професора інженера Романа Давідовського, які той зробив у 1946 р. Згідно з ними арештам львівських професорів сприяв керівник головного управління у справах освіти і науки уряду ГГ Адольф Ватцке (Watzke), який мав на місці уточнити попередні дані на тих інтелектуалів, які співпрацювали з більшовиками або з тієї чи іншої причини були невігідні нацистській окупаційній владі. Відразу після зайняття Львова Вермахтом він приїхав до міста і зустрівся з проректором Львівської політехніки професором Влодзімежем Круковським, зажадав від нього прізвища професорів політехніки й записав їх у нотатнику¹⁰.

Згідно з іншим міфом співробітників КДБ СРСР, у розстрілах польських професорів нібито брали участь вояки батальйону “Нахтігаль” (українська назва – Курінь ім. Євгена Коновальця як частина Дружин українських націоналістів (ДУН), другою військовою частиною яких був батальйон “Роланд”). Насправді головним організатором фізичного знищення представників польської інтелігенції Львова була Оперативна команда “Б” поліції безпеки і СД (Einsatzgruppe B der Sicherheitspolizei und des SD), яку очолював доктор права Отто Раш (Rasch). Завданням команди, діяльність якої детально не задокументовано, було “очищувати” намічену для окупації територію від “особливо небезпечних осіб”, якими вважали переважно інтелектуалів, учених, відомих педагогів і діячів комуністичної партії. Для цього наприкінці червня 1941 р. командував поліцією безпеки і СД у Кракові бригадфюрер СС Карл Ебергард Шьонгарт (Schöngarth) для “чисток” у Галичині сформував і особисто очолив Оперативну команду спецпризначення “Лемберг” (німецька назва Львова) (Einsatzkommando z.b.V. Lemberg – Еко з.б.в. Lemberg), до якої увійшло 230 службовців німецької поліції безпеки і служби безпеки (СД): 50 з Варшави, 30 з Любліна і 150 з Кракова, які прибули до Львова зранку 2 липня¹¹. Безпосередніми організаторами і виконавцями затримань й учасниками або співучасниками вбивств польських учених були шеф штабу Шьонгарта штандартенфюрер СС Франц Гайм (Heim), гауптштурмфюрери СС Ганс Крюгер (Krüger) і Курт Ставіцький (Stawizki), унтерштурмфюрер СС Вальтер Кучманн (Kutschmann), гауптшарфюрер СС Фелікс Ландау (Landau) та інші члени згаданої Оперативної команди спецпризначення, серед яких був голландець П. Н. Ментен. Арешти здійснювало кілька груп, до яких у середньому входили офіцер і 1–2 підстаршин поліції безпеки та СД (за деякими

⁹ Див.: Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie w sprawie b.zastępcy Franka i szefa Rządu GG Józefa Bühlera. – Т. 1–25 // Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (IPN), Archiwum Głównej Komisji Badania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Polsce (AGKBZpNP).

¹⁰ Кальба М. ДУН в розбудові... / М. Кальба. – С. 85–86.

¹¹ Klein P. (Hg.) Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / P. Klein. – Berlin, 1997. – S. 73.

даними теж по 2 солдатів чи підстаршин таємної польової поліції)¹². Першим 2 липня арештували Казімежа Бартеля¹³. Затримання решти польських професорів розпочалися після 22-ї години проти ночі на 4 липня. Всього тоді було затримано 28 науковців, а також членів їх родин та людей, які перебували в них удома на час приходу службовців нацистських органів безпеки; з цієї групи живим залишився тільки професор Францішек Гроєр (Groër). За твердженням німецького дослідника Дітера Шенка, в ніч з 3 на 4 липня група Оперативної команди спецпризначення забрала з їх квартир усього 52 людей. Серед них були співробітники львівських університету, медінституту, політехніки, міської лікарні й зооветеринарного інституту (колишньої польської Академії ветеринарної медицини). Затримані були також їхні дружини, діти віком понад 18 років, а також присутні на той час друзі, співмешканці й хатня обслуга (з будинку професора Островського, наприклад, забрали семеро осіб). Короткі допити супроводжувалися приниженнями, образами й жорстоким ставленням (наприклад, коли в сина доктора Станіслава Руффа під час допиту від хвилювання стався епілептичний випадок, його розстріляли на очах батьків)¹⁴.

Гітлерівці пограбували квартири науковців і знищили або вивезли цінні наукові матеріали вчених. Після короткочасних допитів в одному з приміщень політехніки (т. зв. Бурсі Абрагамовичів) більшість із них розстріляли на Вулецьких пагорбах. Польських учених розстрілювали не разом, а окремими групами. Насамперед розстріляно вісім професорів із групи вчених, які влітку 1940 р. відвідали Москву¹⁵. Першими були страчені поляки, причетні до спроб налагодження польсько-радянської співпраці (ті люди, які у 1940 р. були кандидатами до Рад депутатів трудящих – Станіслав Мазур, Роман Віткевіч, Станіслав Пілат, Каспер Вайгель та інші), а згодом також колишній прем'єр Польщі Казімеж Бартель, який теж їздив до Москви.

Е. Шьонгарт доручив виконання розстрілу гауптштурмфюрерові СС Г. Крюгеру, за наказом якого з членів цієї команди укомплектовано виконавчий відділ, який очолив унтерштурмфюрер СС В. Кучманн. Факт вбивств польських учених Львова зафіксував у нотатнику гауптшарфюрер СС Ф. Ландау¹⁶. Він вів щоденник, який після війни призвів до засудження його автора судом присяжних

¹² Wachs Ph.-Ch. Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte / Ph.-Ch. Wachs. – Frankfurt/Main; New York, 2000. – S. 84–85.

¹³ Kałbarczyk S. Okoliczności śmierci profesora Kazimierza Bartla we Lwowie w lipcu 1941 r. / S. Kałbarczyk // Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa, 1992. – T. 34. – S. 112–123.

¹⁴ See H. Dieter Schenk Der Lemberger Professorenmord. Bonn: Dietz Verlag J. H. W. – 260 Seiten / H. See // BIG Business Crime. – 2007. – Nr 4. – S. 39.

¹⁵ Kamiński W. W sprawie wyjazdu profesorów lwowskich w r. 1940 do Moskwy / W. Kamiński // Życie Literackie. – 1972. – XXII, nr 17(1056). – S. 7; Żeleński W. Podróże profesorów lwowskich w r. 1940 do Moskwy / W. Żeleński // Wiadomości. – Nr 1523. – Londyn, 8 czerwca 1975. – S. 4.

¹⁶ Langbein H. ...wir haben es getan. Selbstporträts in Tagebüchern und Briefen 1939–1945 / H. Langbein. – Wien u.a., 1964. – S. 56–60.

у Штуттгарті до довічного ув'язнення. Згідно з його записами, від 2 до 4 липня члени карального підрозділу нацистських органів безпеки заарештували і проти ночі на 5 липня приблизно між 4-ю і 5-ю годинами ранку розстріляли 32 польських учених й усіх тих їхніх родичів та людей, які в момент арешту перебували в їхніх квартирах¹⁷. Ландау 5 липня записав у щоденнику: “Через годину о 5-й годині ранку приблизно за 200 метрів від нашого житлового будинку було розстріляно інших 32 поляків з інтелігенції та руху опору після того, як вони викопали собі могили [Eine Stunde später um 5 Uhr morgens werden weitere 32 Polen der Intelligenz und Widerstandsbewegung nachden sie ihr Grab gescharrett haben, ungefähr 200 Meter von unseren Wohngebäude, erschossen]”¹⁸.

Усього співробітники нацистських карально-поліційних служб розстріляли понад 40 поляків, у тому числі 23 професорів, а іншими жертвами терору були члени їхніх родин і особи, які перебували в їх квартирах на момент арешту й “по-трапили під руку” співробітникам поліції безпеки і СД. Зранку 5 липня й в наступні дні було вбито загалом 45 затриманих. Серед них були:

- 1) професор і завідувач кафедри метрології Львівського університету доктор Каспер Вайгель (Weigel);
- 2) син цього ж професора, 33-річний магістр права Юзеф Вайгель;
- 3) власник кондитерського магазину “Баєр і С-ка” Валіш (Walisch) (вік 40-45 років), якого забрали з квартири професора Влодзімежа Серадзького;
- 4) 61-річний професор і завідувач кафедри загальної механіки Львівської політехніки доктор Казімеж Ветуляні (Vetulani);
- 5) 55-річний професор Роман Віткєвіч (Witkiewicz), завідувач кафедри механічних вимірів Львівської політехніки;
- 6) 43-річний професор і завідувач кафедри інфекційних хвороб свійських тварин Львівського зооветеринарного інституту Едвард Гамерський (Hamerski);
- 7) 51-річний професор хірургічної клініки Львівського медінституту доктор Генрик Гіляровіч (Hilarowicz);
- 8) 40-річний керівник очної клініки Львівського медінституту доктор Єжи Гжендзельський (Grzędzielski);
- 9) 66-річний професор кафедри внутрішніх хвороб Львівського медінституту доктор Ян Грек (Grek);
- 10) 57-річна дружина професора Грека Марія;
- 11) 44-річний завідувач кафедри хірургії Львівської міської лікарні професор доктор Владислав Добжанецький (Dobrzaniecki);

¹⁷ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – S. 118–119; Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. 2. Auflage / D. Pohl. – München, 1997. – S. 51, 53, 69; Kulczyńska M. Raport Karli Lanckorońskiej / M. Kulczyńska // Odra. – 1977. – Nr 4. – S. 7.

¹⁸ Langbein H. ...wir haben es getan... / H. Langbein. – S. 58–59; IPN. – AGKBZpNP. – W-27. – T. 14.

12) 66-річний завідувач кафедри французької літератури Львівського університету в 1939–1941 рр. доктор Тадеуш Желенський (більше відомий завдяки псевдонімові “Бой”, далі – Бой-Желенський), якого забрали з квартири професора Грека;

13) 29-річний викладач Вищої духовної семінарії у Львові ксьондз доктор Владислав Коморницький (Komornicki), заарештований у квартирі професора Т. Островського;

14) 57-річний професор доктор Влодзімеж Кон, завідувач кафедри математики факультету наземної і водної інженерії Львівської політехніки;

15) син професора Кона, 29-річний асистент Львівського університету інженер Юстас Кон;

16) син того ж професора, випускник хімічного факультету Львівського університету інженер Емануель Кон;

17) 36-річний майстер-швець, чоловік домогосподині професора Добжанецького Євген Костецький;

18) 53-річний професор кафедри електронних вимірювань Львівської політехніки доктор Влодзімеж Круковський (Krukowski);

19) 60-річний професор доктор Антоні Ломницький (Łomnicki), завідувач кафедри математики факультету механіки Львівської політехніки;

20) 56-річний професор Роман Лонгшамп (в різних книгах також Лонгшамп, Лонгшампс або Лонгшамо) де Бер'є (Longchamps de Bérier), завідувач університетської кафедри цивільного права, ректор університету в 1938–1939 рр.;

21) випускник університету, 25-річний син цього професора Броніслав;

22) випускник університету, 23-річний син згаданого професора Зигмунт;

23) 18-річний син цього ж професора Казімеж;

24) 19-річний Адам Менсовіч (Mięslowicz), онук професора Соловія, якого забрали разом із його дідом;

25) 63-річний професор доктор Вітольд Новіцький (Nowicki), завідувач кафедри патологічної анатомії Львівського медінституту;

26) 27-річний син цього професора Єжи, доктор медичних наук, асистент кафедри гігієни Львівського медінституту;

27) 60-річний професор доктор Тадеуш Островський (Ostrowski), завідувач кафедри хірургії Львівського медінституту;

28) 59-річна дружина цього професора Ядвіга;

29) 60-річний професор доктор Станіслав Пілат (Pilat), завідувач кафедри технології нафти і природних газів Львівської політехніки;

30) 67-річний професор клініки педіатрії Львівського медінституту доктор Станіслав Прогульський (Progulski);

31) 29-річний син професора, інженер-електрик і фотограф Анджей;

32) 40-річна Марія Рейманова (Reymanowa), медсестра соціального страхування, яку забрали з квартири професора Островського;

33) 74-річний керівник клініки внутрішніх хвороб Львівського медінституту, почесний професор Роман Ренцький (Rencki);

34) 69-річний керівник відділення хірургії єврейського шпиталу у Львові доктор медицини Станіслав Руфф (Ruff), якого забрали з квартири проф. Островського;

35) 30-річний син доктора Руффа інженер Адам Руфф;

36) 55-річна Ганна Руфф (Руффова), дружина доктора Руффа;

37) 70-річний професор доктор Влодзімеж Серадзький (Sieradzki), завідувач кафедри судової медицини Львівського медінституту,

38) 82-річний ординатор відділу акушерства і гінекології Загального шпиталю у Львові професор доктор Адам Соловій (Solowij);

39) 57-річний завідувач кафедри математики факультету наземної і водної інженерії Львівської політехніки Влодзімеж Стожек (Stożek);

40) 44-річний доктор права Тадеуш Тапковський (Tapkowski);

41) 59-річний завідувач кафедри стоматології Львівського медінституту професор доктор Антоні Цешинський (Cieszynski).

Крім них 5 липня 1941 р. були страчені 34-річна вчителька англійської мови Катажина (Kathy) Демко, яку забрали з квартири професора Т. Островського, і 49-річний завідувач кафедри акушерства і гінекології міського Загального шпиталю доктор Станіслав Мончевський (Mączewski). 12 липня були вбиті викладачі Інституту радянської торгівлі (колишньої польської Академії зовнішньої торгівлі) 53-річний професор і доктор економіки Генрик Коровіч (Korowicz) й 51-річний професор математики доктор Станіслав Рузевіч (Ruziewicz)¹⁹. 26 липня був розстріляний 59-річний завідувач кафедри геометрії Львівської політехніки, професор доктор Казімеж Бартель. За наказом від 5 жовтня 1943 р. спеціальна команда № 1005 (Sonderkommando 1005) поліції безпеки і СД у Львові, яка була укомплектована зі вцілілих у гетто євреїв і яку очолював гауптштурмфюрер СС Вальтер Шаллок (Schallock), викопала залишки трупів польських професорів і проти ночі на 8 жовтня спалила їх у Кривчицькому лісі, щоби знищити докази нацистських злочинів²⁰.

Результати розслідування і вивчення обставин убивств

Тривалий час про вбивства польських інтелектуалів нічого не знав навіть польський еміграційний уряд. Тільки у серпні 1941 р. польське підпілля дізналося, що у Львові польських “професорів заарештувало гестапо”²¹. До уряду Польщі інформація про нацистські розстріли дійшла із запізненням у два місяці. У повідомленні департаменту преси та інформації делегатури польського уряду на край про події 16–31 серпня 1941 р. констатовано: “Німецький терор. Львів. Німці заарештували всіх професорів університету та політехніки. Після цього їх поступово звільнювано. Розстріляно проф. політ[ехніки] Казімежа Бартеля та Пілата”.

¹⁹ Spis aresztowanych profesorów wyższych uczelni lwowskich z rodzinami i współmieszkańcami zamordowanych przez hitlerowców we Lwowie w lipcu 1941 r. // Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich, lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty zebrane i oprac. przez Zygmunta Alberta / Z. Albert. – Wrocław, 1989. – S. 189–191.

²⁰ Державний архів Львівської області. – Ф. П-3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 39 зв. Про знищення цієї командою масових могил див.: Wieliczker L. Brygada śmierci / L. Wieliczker. – Łódź, 1946.

²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Sygn. 203 – Armija Krajowa (AK)/XV-34.

Згадано, що інші нібито ще перебувають у в'язниці²². Після того, як польський еміграційний уряд повідомив уряди інших країн про арешти польських професорів, про це швидко дізналися у світі. Вже 27 серпня 1941 р. перша згадка про них була опублікованою в повідомленні газети “Нью-Йорк Таймс”(New York Times): “Згідно з інформацією, отриманою польським урядом у Лондоні, гестапо розстріляло у Львові проф. Казімежа Бартеля, колишнього прем’єра Польщі й видатного вченого. 60 професорів Львівського університету та політехніки, де викладав проф. Бартель, були заарештовані й про їх подальшу долю нічого невідомо...”²³. Детальнішу інформацію про вбивство польських професорів у Львові вперше взяла мистецтвознавець Кароліна Лянцкоронська, заарештована 12 травня 1942 р. у Станиславові (нині Івано-Франківськ). Г. Крюгер під час допиту, впевнений у майбутній страті Лянцкоронської, визнав, що брав участь у вбивстві львівських професорів²⁴. У грудні 1943 р. у повідомленні департаменту інформації і преси делегатури польського уряду знову згадано “вбитих німцями львівських професорів”, більшість з яких заарештовано “3 липня 1941 р., тобто безпосередньо після вступу до Львова німецьких військ” й “немає сумніву, що були вбиті гестапо”²⁵.

Більшого розголосу факт убивств польських інтелектуалів набув після того, як у серпні 1944 р. у радянській пресі з’явилися перші повідомлення про злочини нацистів²⁶. Незабаром були підготовлені офіційні висновки про розстріл польських професорів²⁷. На їх підставі 28 грудня в московській газеті “Ізвестія” (“Известия”) опубліковано звіт із висновками про діяльність Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Львівській області від перших до останніх днів німецької окупації Львівщини. Майже одночасно 30 грудня цей звіт надруковано англійською мовою в газеті “Радянські воєнні новини” № 1047, яку видавало посольство СРСР у Лондоні. В інформації посольства названо організаторів й учасників цих убивств, серед яких були шеф німецької поліції Генріх Гімmlер як організатор й спеціальна оперативна команда (Einsatzkommando) нацистських органів безпеки як виконавець. Незабаром в офіційному бюлетені посольства СРСР у Лондоні “Радянські воєнні новини” від 30 грудня 1944 р. було констатовано: “Вже перед зайняттям Львова підрозділи гестапо мали складені за вказівками німецького уряду списки найбільших інтелектуалів, які мали бути

²² AAN. – Sygn. 202 – Delegatura Rządu Rzeczypospolitej na Kraj/III/8. – Т. 1. – К. 48.

²³ New York Times. – New York. – 1941. – 27 August.

²⁴ Niemcy we Lwowie. Zeznanie hrabiny d-r Karoliny Lanckorońskiej // Orzel Biały. – Nr 46–48. – Londyn, 1948; Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne / K. Lanckorońska. – Warszawa, 2002. – S. 184.

²⁵ Straty w gronie profesorów lwowskich // AAN. – 202/III/196. – К. 7–8.

²⁶ На траурних зборах у Львівському державному університеті // Вільна Україна. Орган Львівського обкому КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих. – Львів. – 1944. – 19 серпня. – С. 2.

²⁷ Повідомлення Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Львівської області // ДАЛЮ. – Ф. Р-368. – Оп. 3. – Спр. 133-а. – Арк. 2–5.

знищені [Even before the seizure of Lvov, the Gestapo detachments were in possession of lists, drawn up on the instructions of the German Government, of the most intellectuals, who were to be destroyed]”. Стверджено, що у вбивствах брали участь “СС [the S.S.]”, “гестапо арештувало [the Gestapo arrested]” цих професорів, “гестапівці вбили [Gestapo men humiliated]”, “німці ескортували [the Germans escort]” й “німці вбили [the Germans had killed]”, “гестапівці ... розстріляли їх [the Gestapo men ... shot them]” тощо²⁸.

У різдвяному номері “Радянських воєнних новин” було розміщено список 33-х жертв нацистського терору, розстріляних у липні 1941 р. (головно львівських професорів), інформацію про що незабаром опублікували у США та Великій Британії. На підставі цього списку після війни у м. Вроцлаві (до якого переселено багатьох поляків зі Львова) встановили пам’ятник з викарбуваними прізвищами й іменами вбитих професорів із помилково занесеними до нього прізвищами Мауриція Аллерганда і Соломона Чертковера – євреїв за національністю, які насправді не були заарештовані й розстріляні у липні 1941 р. (Чертковер працював для Львівської єврейської поліції (служби порядку) (Judische Ordnungsdienst) і для Єврейської Ради – Юденрату (Judenrat), тоді як Аллерганд відмовився від співпраці з гітлерівцями, не погодився очолити Юденрат й залишив у середині 1942 р. щоденник і детальний обширний звіт про перші вісім місяців нацистської окупації Львова). У вже процитованій інформації не було жодної згадки ні про батальйон “Нахтігаль”, ні про його вояків. Про них не згадано також у скуппульозно підготовлених актах радянської Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Львівській області, результати діяльності якої було використано в актах звинувачень Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі.

Очевидно, що якби спецслужби та юристи Радянського Союзу мали навіть найменший доказ участі “Нахтігально” у знищенні польської наукової еліти Львова, вони, очевидно, згадали би про це і у 1944 р., і у 1945 р. під час Міжнародного військового суду над головними воєнними злочинцями в Нюрнберзі, у процесі роботи якого радянські представники подали кілька документів, котрими звинувачували українських націоналістів у причетності до підготовки нападу гітлерівської Німеччини на Польщу у вересні 1939 р. і на Радянський Союз у червні 1941 р. (передовсім протоколи допитів представників кадрової еліти Абверу генерала Ервіна Лагузена та полковника Ервіна Штольце). Натомість на одному із засідань цього суду 15 лютого 1946 р. у поданому представниками СРСР звіті Надзвичайної державної комісії з розслідування німецьких злочинів на території Львівської області було зачитано інформацію, яка доказувала, що замовниками, організаторами й виконавцями вбивств представників польської інтелігенції у Львові були функціонери карально-поліційних структур нацистської Німеччини. Того дня помічник головного обвинувачувача від СРСР Лев Смірнов зачитував поданий раніше документ “СРСР-6” “Повідомлення надзвичайної державної комісії «Про злочини німців на території Львівської області»”: “Гестапо заарештувало членів Союзу

²⁸ The Lvov Evidence. Massacre of Prominent Intellectuals // Soviet War News. Published by the Press Department of the Soviet Embassy in London. – London. – 1944. – Saturday, December 30. – No. 1047. – P. 2.

радянських письменників, авторів численних літературних праць: професора Тадеуша Бой-Желенського, професора Медичного інституту Романа Ренцького, ректора університету, професора судової медицини Владіміра Серадзького, доктора юриспруденції Романа Лонгшам-де-Бер'є із трьома його синами, професора Тадеуша Островського, професора Яна Грека, професора хірургії Генрика Гіляровіча". Далі подано свідчення Ф. Гроєра, якому вдалося уникнути смерті: "Коли 3 липня 1941 року о 12 годині ночі мене заарештували й посадили у вантажну машину, в ній вже були професори Грек, Бой-Желенський ті інші. Нас повезли в дім «Бурса Абрагамовичів». Гестапівці, які вели нас коридором, знущалися над нами, підштовхували прикладами гвинтівок, смикали за волосся та били по голові... Пізніше я бачив, як з гуртожитку «Бурса Абрагамовичів» німці вивели під конвоєм п'ять професорів, четверо з яких несли скривавлений труп убитого німцями під час допиту сина відомого хірурга Руффа. Молодий Руфф був також фахівцем. Уся ця група професорів під конвоєм пройшла в напрямку до Кадетської гори. Через 15–20 хвилин я почув залп із гвинтівок у тому напрямі, куди повели професорів". Своє свідчення надав теж мешканець Львова Б. О. Гольцман, який бачив, як "есесівці" привели групу польських учених (серед них чотирьох професорів) у двір будинку № 8 на вул. Артишевського²⁹.

Серед передрукованої у СРСР 1/4 частини матеріалів Нюрнберзького процесу була інформація про діяльність Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Львівській області, опублікована відразу ж після закінчення цього процесу англійською та німецькою мовами. Документи з цього процесу видали у 3-му томі багатотомного видання, в якому розмістили детальні повідомлення про розстріли польських інтелектуалів. У них, зокрема, зазначено: "Відділи гестапо ще до захоплення Львова мали складені за наказом німецького уряду списки найвидатніших представників інтелігенції, призначених для знищення. Відразу ж після захоплення міста Львова почалися масові арешти й розстріли. Гестапо заарештувало ... [вказано прізвища 38 осіб – А. Б.]". Констатовано, що "вбивства радянських громадян здійснювалися не випадковими бандитськими групами німецьких офіцерів та солдатів", а згідно з планами, затвердженими поліцією і СС³⁰.

Процитовані документи мають особливо важливе значення, оскільки є кращим доказом проти звинувачень "Нахтігалю" у вбивстві польських учених у Львові у липні 1941 р., безпідставність яких підтверджують матеріали Міжнародного військового трибуналу над головними воєнними злочинцями в Нюрнберзі. На процесі мовилося про "гестапівців" без перерахування винуватців поіменно і зацитований документ був доказом у справі звинувачення загалом СС як організації й зокрема нацистських органів безпеки, що входили до її складу. У висновку Нюрнберзького

²⁹ Trial of the Major War criminals before the International Military Tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946. – Vol. VII. – Nuremberg, 1947. – P. 490–492.

³⁰ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 7 т. – Т. 3. – Москва, 1958. – С. 43–45; Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. В 8 т. – Т. 5. – Москва, 1991. – С. 118–119.

трибуналу винними у вбивстві львівських професорів назвали німецькі карально-поліційні інстанції і довгий час ці злочини більше нікому не інкримінували.

Інформацію про організацію й виконання вбивств польських учених відділом співробітників оперативної команди німецької поліції безпеки і служби безпеки підтверджують також інші джерела воєнного періоду. Одне з них – щоденник тогочасного жителя Львова Яцека Вільчура. 9 липня 1941 р. він однозначно назвав виконавцями вбивств у Львові спецкоманду німецької поліції. Деякі твердження в щоденнику Вільчура, однак, виявилися предметом для спекуляцій та звинувачень окремих польських памфлетистів (Александра Кормана, Едварда Пруса та інших). Згаданий очевидець, зокрема, назвав організаторів вбивств “пташниками”, мотивуючи вживання цього терміна тим, що на їхніх машинах було зображено птахів. Вільчур, однак, жодним словом не згадав про зображення солов’їв або про вояків батальйону “Нахтігаль” як виконавців цих розстрілів (цілком вірогідно, що автор згаданого щоденника в ті дні побачив просто-напросто різні форми орла зі свастикою – офіційної військової відзнаки Вермахту). Загалом свідчення Вільчура, що містять часто суперечливу інформацію, сумнівні щодо їх достовірності й правдивості (мимоволі навіть складається враження, що оригінал щоденника був суттєво “підкорегований” як автором, так і редакторами у версії для друку). Зокрема, Вільчур занотував, що “ці німці мають список із прізвищами й адресами”, але відразу ж після цього додав, нібито “крім того українці допомагають їм з інформацією”. Проте виникає цілком очевидний сумнів щодо правдивості цих слів, оскільки співробітники нацистських органів безпеки, подібно до своїх “більшовицьких колег”, не залишали свідків скоєння вбивств серед населення. Очевидно, якщо співробітники каральної групи мали списки з точними даними про людей, яких вони затримували й страчували, в них не було жодної потреби послуговуватися допомогою місцевих українців, котрі відтак могли би бути свідками організації вбивств й в разі поразки Райху у війні свідчити проти вбивць на суді. У щоденнику після визнання факту того, що організаторами вбивств були німці зі спецкоманди німецької поліції, згадано, нібито серед вояків карального підрозділу було “більше всього українців” й “українці та німці зі спеціальної групи вбивають людей у різних частинах міста”. Однак, критично аналізуючи деякі твердження цього учасника подій, потрібно враховувати деякі принципові застереження. По-перше, неперевірена цим автором й непідтверджена іншими джерелами інформація або почуті ним десь чутки не можуть бути переконливим доказом. По-друге, він не приховував своєї антипатії до українських націоналістів й української допоміжної поліції у структурі німецької поліції, що серед іншого зумовлювалося його негативним досвідом з українською поліцією. По-третє, обов’язково треба брати до уваги й те, що іншою інформацією Вільчур фактично спростував сам себе, остаточно “розставивши усі крапки над «і»” в записі про події від 9 липня 1941 р.:

“Німці зайняли тюремні приміщення на вул. Лонцького, Замарстинівській, Казімежівській. У будинок на вул. Пельчинській звозять учителів, письменників, офіцерів. У Львові діє якась спеціальна група, яка не вбиває звичайних євреїв або звичайних поляків. Ті німці мають список із прізвищами та адресами... Усіх

заарештованих звозять спочатку до себе, потім на єврейський цвинтар на вул. Янівській. Розстрілює їх спеціальна група... Ті німці ходять у зеленуватих мундирах, а в деяких на манжетах рукавів вшиті чорні смужки. У деяких вишиті [руни] «SS», але є й такі, котрі не носять жодних відзнак... Ставлять людей під пагорбом і стріляють з карабінів й автоматів. Після кожної черги пострілів офіцер або підстаршина, який командує екзекуцією, підходить до людей, які лежать, й кожному стріляє у голову. Найгірше тим, кого вбивають у приміщеннях поліції та спеціальних груп. Тих перед смертю ще й б'ють"³¹.

Домисли про причетність українців до вбивств польських учених не підтверджують також радянські документи включно до 1958 р. Зокрема, від осені 1944 р. співробітники більшовицьких органів безпеки затримали й допитували кількох вояків батальйону “Нахтігаль”, які згодом обіймали командні посади в УПА – Олександра Луцького, Віктора Харківа, Володимира Павлика, Омеляна Польового. У 1944–1946 рр. після тривалих допитів слідчими їх було засуджено, а саме Луцького до смертної кари, а всіх інших – до тривалого ув'язнення за участь у боротьбі УПА проти Радянського Союзу. Нині архівні кримінальні справи на них зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). У жодній із вказаних кримінальних справ немає згадок про участь батальйону “Нахтігаль” у вбивствах мирного населення, хоча радянські слідчі повинні були б з'ясувати про причетність підсудних саме до таких злочинів³².

Справа проти Теодора Оберлендера і батальйону “Нахтігаль”: фальсифікація доказів і свідчень

Перші повоєнні роки у світі супроводжувалися кампаніями оприлюднення інформації про воєнні злочини й осудженням причетних до їх скоєння. Однак непокараними так і залишилися масові злочини НКВС, серед них і розстріли поляків у Катині й Харкові, а також українців і поляків в інших містах Західних Білорусі й України у 1940–1941 рр., які радянські установи приписували нацистам. Радянський Союз був зацікавлений у приховуванні правди про справжніх виконавців цих убивств, оскільки після краху Третього Райху поширення правди про ці злочини могло сприяти виникненню в очах поляків з СРСР образу “ворога № 1”. 3 березня 1959 р. тогочасний голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР (далі – КДБ СРСР) Александр Шелепін поінформував Нікиту Хрущова: “Усього за рішеннями спеціальної трійки НКВС СРСР було розстріляно 21 857 осіб, із них: у Катинському лісі (Смоленська область) 4 421 людина, у Старобельському таборі поблизу Харкова 3 820 осіб, в Осташковському таборі (Калінінська область) 6 311 осіб і 7 305 осіб були розстріляні в інших таборах і тюрмах Західної України і Західної Білорусії”. Керівник КДБ констатував, що “стосовно розстріляних у Катинському лісі є офіційна версія, підтверджена проведенням за ініціативою радянських органів

³¹ Див.: Wilczur J. Do nieba nie można od razu. Dramatyczne zapiski z okupowanego Lwowa / J. Wilczur. – Warszawa, 2002.

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). – Ф. 5 (Кримінальні справи на нереабілітованих осіб). – Спр. 67418. – Т. 1–2; Ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб). – Спр. П-36445; Спр. П-212513.

влади у 1944 році розслідуванням [спеціальної] комісії”. З метою уникнути непотрібного для Комуністичної партії Радянського Союзу розголосу про скоєний злочин, організатори і виконавці якого тоді ще були живими, він порадив знищити архівні справи на розстріляних осіб й уникати “розконспірації проведеної операції з усіма небажаними для нашої держави наслідками”³³.

За півроку після того, коли А. Шелєпін наказав знищити справи, що були доказами дійсно скоєних злочинів НКВС у Катині, відбулася фабрикація “офіційної версії” інших подій, метою якої було приписати сформованому з українських націоналістів у складі Вермахту батальйону “Нахтігалю” злочини, насправді скоєні німецькими карально-поліційними відділами. Це було спричинено двома головними причинами, а саме внутрішньополітичними і зовнішньополітичними обставинами. По-перше, на той час після спричиненої “хрущовською відлигою” амністії в Західну Україну із заслання й таборів ГУЛАГу повернулися тисячі репресованих учасників боротьби ОУН-Б і УПА й, незважаючи на загрози арешту “за поширення антирадянської агітації та пропаганди”, багато з них розповідали правду про діяльність українського підпілля та його збройних формувань й критикували комуністичний режим. Щоб не допустити популяризації цієї інформації, радянські органи безпеки в Західній Україні розгорнули активну пропагандистську кампанію, метою якої було формування негативного образу “українських буржуазних націоналістів” серед місцевих жителів. По-друге, після смерті Йосифа Сталіна “країнами соцтабору” прокотилася хвиля стихійних протестів, що розпочалася у Східній Німеччині й закінчилася повстанням 1956 р. в Угорщині, криваво придушеним радянськими військами. Хоч на той час хвиля протестів дещо спала, за умов “холодної війни” між країнами Заходу і СРСР для Радянського Союзу цілком реальною загрозою була можливість виникнення спільного фронту поневолених народів. Українські націоналісти (після російських) залишалися найбільшою національною групою серед політичних еміграцій народів Радянського Союзу і саме тому керівництво КДБ докладало всіх зусиль, щоб не допустити створення поза межами цієї країни альянсу антикомуністичних сил під егідою Антибільшовицького Блоку Народів (АБН) або будь-якої іншої міжнародної організації політичних емігрантів. Щоб не допустити такого об’єднання єдиного антикомуністичного фронту, КДБ СРСР видавало великими накладками брошури й невеликі книги різними мовами, щоб формувати негативний стереотип українських націоналістів головно серед росіян, поляків і євреїв – як громадян СРСР, так і емігрантів та громадян інших держав. Метою цієї кампанії було творення в історичній пам’яті польського суспільства з членів ОУН і вояків УПА образу “ворога № 2” в роки Другої світової війни після нацистської Німеччини, котру трактували як “ворога № 1” польського народу в той період.

³³ Особая папка. Совершенно секретно. Товарищу Хрущеву Н. С. Председатель Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР А. Шелепин 3 марта 1959 года. н. 632-сч // Российский государственный архив социально-политической истории в Москве (РГАСПИ). – Ф. 17 (Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)). – Оп. 166. – Д. 621. – Л. 128–129.

Були й інші причини для організації політичної кампанії з метою компрометації батальйону “Нахтігаль”. На той час восени 1959 р. керівництво КДБ СРСР санкціонувало вбивство Степана Бандери. Очевидно було, що у зв’язку з цим у західній пресі міг би виникнути непотрібний для СРСР резонанс, публікації про “руку Москви” й звинувачення на адресу його спецслужб у вбивстві лідера українських націоналістів. Саме тому скандал із вигаданою інформацією про участь батальйону “Нахтігаль” у вбивствах групи представників польської інтелігенції та євреїв заздалегідь був організований співробітниками КДБ як контрзахід на можливе звинувачення у вбивстві С. Бандери, а інформація про нацистські розстріли польських учених та галицьких євреїв спецкомандою поліції безпеки і СД як контрзахід на можливу появу інформації про розстріли політв’язнів співробітниками НКВС у Львові та інших містах Галичини. Іншими словами, головною метою гучної пропагандистської кампанії було приписати вбивства НКВС нацистам і батальйону “Нахтігаль”, вбивство польських професорів – батальйону “Нахтігаль”, а вбивство С. Бандери – неонацистам нібито за те, що він “забагато знав”. Кампанію започаткували у СРСР й поширили на залежні Німецьку Демократичну Республіку (НДР) і меншою мірою на Польську Народну Республіку (ПНР), де до осені 1959 р. у працях з історії Польщі періоду Другої світової війни також не було згадок про причетність батальйону “Нахтігаль” до вбивств польських професорів у Львові³⁴.

Першим об’єктом для інкримінації злочинів воякам батальйону “Нахтігаль” було обрано Теодора Оберлендера – колишнього заступника командира цієї військової формації з політичних питань (політичного радника). Однак, очевидно, що в СРСР невдоволення спричинили не стільки його військове минуле й міфічні злочини “Нахтігально”, скільки його воєнна й особливо повоєнна політична діяльність у 1950-х роках у період розгортання “холодної війни” між Радянським Союзом і країнами Заходу. Теодор (повне ім’я Теодор Еріх Ернст Еміль Отто) Оберлендер, який був спеціалістом із дослідження Сходу (Ostforschung), ніколи не приховував своїх антикомуністичних переконань. Фаховий експерт зі східноєвропейських питань у Німеччині в період перебування при владі нацистів, Оберлендер був відомий завдяки послідовним антикомуністичним поглядам й критиці гітлерівської лінії окупаційної політики на Сході Європи у 1941–1943 рр., що відобразилося у його меморандумах із пропозиціями зміни цієї політики, пересланих владним установам Третього Райху³⁵.

Після війни й створення ФРН Т. Оберлендер стримував вивезення до СРСР політичних біженців, які у воєнні роки співпрацювали з німецькими інстанціями й не бажали виїжджати до Радянського Союзу, владні органи якого домагалися їх

³⁴ Див., наприклад: Cyprian T., Sawicki J. Nie oszczędzać Polski / T. Cyprian, J. Sawicki. – Warszawa, 1959; Cyprian T., Sawicki J. Nazi Rule in Poland 1939–1945 / T. Cyprian, J. Sawicki. – Warszawa, 1961.

³⁵ Der Osten und die deutsche Wehrmacht: sechs Denkschriften aus den Jahren 1941–43 gegen die NS-Kolonialthese. Hrsg. von der Zeitgeschichtlichen Forschungsstelle Ingolstadt (Zeitgeschichtliche Bibliothek; Bd. 2). – Asendorf, 1999.

видачі³⁶. Від 1953 р. він, зокрема, працював федеральним міністром у справах переміщених осіб, біженців та жертв війни у другому та третьому кабінетах канцлера Конрада Аденауера й був депутатом парламенту ФРН (Бундестагу)³⁷. Саме тому в СРСР у період “холодної війни” головним об’єктом для звинувачень проти “Нахтігаль” було обрано Т. Оберлендера, якого заодно звинуватили в замовленні вбивства Степана Бандери, котрого він нібито знищив як єдиного свідка у справі “злочинів” згаданого військового формування у Львові³⁸. Ця теза була основною квінтесенцією документального сюжету кіножурналу “Свідок”, головним консультантом якого виступив член Компартії Німеччини від 1920 р., член Політбюро Центрального комітету Соціалістичної єдиної партії Німеччини й професор Берлінського університету Альберт Норден. 30 жовтня 1959 р. студія “ДЕФА” презентувала цей сюжет у Східному Берліні (згодом протягом січня–квітня повідомлення про справу Оберлендера були відзняті в інших номерах цього кіножурналу, а саме у № 7, 8, 12, 14, 23, 35)³⁹. Ця неправда набула розповсюдження в памфлетах, опублікованих із метою поширення “чорного піару” проти батальйону “Нахтігаль”. Насправді Бандера 3 і 4 липня 1941 р. узагалі не був у Львові, оскільки у Кракові його допитували представники німецьких установ на окупованій території Польщі (державний підсекретар Ернст Кундт, полковник Альфред Бізанц та представник Аверу Ріхард Фель), невдовзі помістили під “домашній арешт” працівники нацистських органів безпеки (СД), а 15 жовтня 1959 р. його вбив агент радянських органів безпеки⁴⁰.

Головним автором версії про участь “Нахтігаль” у вбивствах цивільних жителів Львова та інших міст Галичини в липні 1941 р. був заступник начальника 2-го управління КДБ СРСР Федір Щербак. Саме за його вказівками у рамках підготовки до кампанії дезінформації проти Т. Оберлендера та батальйону “Нахтігаль”

³⁶ Про політичний фон кампанії проти Т. Оберлендера див.: Lemke M. Kampagnen gegen Bonn / M. Lemke // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – Н. 41. – München, 1993. – S. 164.

³⁷ Див.: Bayern und sein Flüchtlingsproblem. – München, 1953; Die Überwindung der deutschen Not. – Darmstadt, 1954; Das Weltflüchtlingsproblem: Ein Vortrag gehalten vor dem Rhein-Ruhr-Club am 8. Mai 1959. Sonderausg. des Arbeits- u. Sozialministers des Landes Nordrhein-Westfalen. – Bonn, 1959.

³⁸ Красная звезда. Военно-прессовой орган министерства обороны СССР. – Москва. – 1959. – 3 октября. – № 223; 1959. – 20 октября – № 240; Беляев В. Тайное всегда станет явным / В. Беляев // Литературная газета. – Москва. – 1959. – 24 октября; Neues Deutschland. – Berlin. – 1959. – 19. Okt. – Nr. 288.

³⁹ Der Augenzeuge. – В 88 / 1959. – Produktion: DEFA-Studio für Wochenschau und Dokumentarfilme, Berlin/Ost [DEFA]. – Kinostart: 30.10.1959 // Bundesarchiv-Filmarchiv, Berlin; Fritz Bauer Institut – Cinematographie des Holocaust. – ID FBW003322. – Wochenschau; Land/Jahr: DDR, 1959; Jordan G. “Der Augenzeuge” // Jordan G., Schenk R. (Hg.); Filmmuseum Potsdam (Hg.). Schwarzweiß und Farbe. DEFA-Dokumentarfilme 1946-89. – Berlin, 1996.

⁴⁰ Див.: Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів за редакцією Данила Чайковського. – Мюнхен, 1965.

співробітники КДБ пришвидшеними темпами збирали матеріали і свідчення для обґрунтування тези про причетність цієї військової частини до злочинів нацистських карально-поліційних відділів у Львові. 2 жовтня Щербак переслав 2-му управлінню КДБ при Раді міністрів УРСР (далі – КДБ УРСР) вказівку здійснити збір матеріалів про участь Оберлендера та батальйону “Нахтігаль” в організації масового знищення цивільного населення у Львові в липні 1941 р.⁴¹ 6 жовтня 2-ге управління КДБ УРСР отримало другу вказівку про це ж від Щербака⁴².

Після цього відповідне розпорядження було передане начальнику управління КДБ УРСР Львівської області полковникові Володимирі Шевченку, який у відповідь 13 жовтня надіслав 2-му управлінню КДБ УРСР письмовий запит із проханням надати з Києва інформацію про всі наявні там матеріали щодо участі особового складу батальйону “Нахтігаль” у розстрілах мирного населення⁴³. Водночас вирішено було зібрати інформацію про “Нахтігаль”, залучаючи передовсім колишніх агентів НКВС, які перебували у Львові та інших містах Галичини у липні 1941 р. зокрема і в період німецької окупації загалом. 16 жовтня управління КДБ УРСР у Львівській області підготувало “план агентурно-оперативних заходів щодо збору доказів про злочинну діяльність батальйону «Нахтігаль» під командуванням Оберлендера у місті Львові”⁴⁴.

Однак перші результати інтенсивного пошуку “доказів”, який заторкнув Львівську, Тернопільську та Хмельницьку області, де мали б пам’ятати про “злочини” “Нахтігаль”, не дали бажаних для радянського керівництва результатів. 16 жовтня 2-ге управління КДБ УРСР отримало письмову відповідь від управління КДБ УРСР у Хмельницькій області щодо відсутності інформації про участь вояків батальйону “Нахтігаль” у знищенні мирного населення в м. Сатанів. У довідці управління КДБ УРСР Хмельницької області, зокрема, констатувалося: “...Встановлено, що в першій половині липня 1941 року із Західної України через Сатанів шосейною дорогою до Хмельницька рухався на велосипедах та автомобілях озброєний загін

⁴¹ 2 управление КГБ при СМ УССР. Вх. № 11138. 8.X.1959 г. Сов.секретно. Справка. Верно: ст. оперуп. 2 Упр. КГБ УССР майор // Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). – Ф. 1 (2-ге управління МДБ-КДБ УРСР). – Оп. 4 (1964 р.). – Пор. № 3. – Спр. 8 (Разная переписка по линии 8-го отдела 2 Управления КГБ УССР. Переписка, связанная с проверкой лиц по запросам других органов и материалы исследования преступной деятельности Оберлендера). – Т. 5. – Арк. 55.

⁴² 2 управление КГБ при СМ УССР. Вх. № 11031. 3. X. 1959 г. Сов.секр. Справка. Ст. оперуп. 2 Упр. КГБ УССР майор // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 57.

⁴³ 2 управление КГБ при СМ УССР. Вх. № 11347. 14.X.1959 г. Сов. секретно. Справка. Ст. о/упол. 3 отд. 2 Упр. КГБ при СМ УССР майор (Арсеєв) 13. X. 59 года // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 79.

⁴⁴ Совершенно секретно. Экз. № 2. “Утверждаю” п/п Начальник Управления КГБ при Совете министров УССР по Львовской области полковник (В. Шевченко). “16” октября 1959 г. План агентурно-оперативных мероприятий по сбору доказательств о преступной деятельности батальона “Нахтигаль” под командованием Оберлендера в городе Львове // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 88–89.

українських націоналістів у німецькій формі. Загін у Сатанові не затримувався. Розстрілів ним радянського партійного активу та їх сімей не встановлено”⁴⁵. 20 січня 1960 р. начальник управління КДБ УРСР Тернопільської області Золотоверхий надіслав листа своєму керівництву в Київ про відсутність в області матеріалів, які підтверджували б участь особового складу батальйону “Нахтігаль” у винищенні мирного населення у Тернополі. В цій інформації, яку в Києві отримали 2 лютого, констатовалося: “В актах Надзвичайної державної комісії, що констатували злочини німців на території Тернополя і Тернопільської області, батальйон «Нахтігаль» і зокрема Оберлендер не згадуються”. Очевидно, такі відповіді не могли задовольнити керівництво КДБ, яке після цього дало чітку вказівку: “Встановлених свідків злочинів «Нахтігалью» треба підготувати для допиту працівниками прокуратури, про що будуть дані вказівки прокуратурою СРСР. При підготовці до допитів свідків потрібно використовувати опубліковані статті про злочини «Нахтігалью»”⁴⁶.

Оскільки жодних прямих доказів й підтверджень участі “Нахтігалью” у вбивствах польських професорів у Львові або інших злочинах виявлено не було, співробітники КДБ у підготовці процесів, прес-конференцій і пропагандистських кампаній проти Т. Оберлендера та “Нахтігалью” приділили основну увагу відповідній “підготовці” “свідків”, покази яких мали надати правдоподібність версії Ф. Щербака. 13 листопада Щербак повідомив у Київ і Львів, що “виявлених очевидців злодіянь батальйону «Нахтігаль» треба підготувати для допиту співробітниками прокуратури, про що будуть видані вказівки прокуратурою СРСР”. 16 листопада старший оперуповноважений 3-го відділу 2-го управління КДБ майор Мельниченко в таємному листі керівництву КДБ у Львові наказав: “При підготовці до допитів свідків потрібно використати опубліковані у пресі статті про злочини «Нахтігалью». Роботу зі встановлення інших очевидців злодіянь, їх документації та здобуття додаткових матеріалів продовжити”⁴⁷. У процесі реалізації цих заходів було відповідно “підготовлено” перших “свідків”. 19 жовтня 1959 р., зокрема, управління КДБ УРСР Львівської області підготувало клопотання на адресу заступника начальника 2-го управління КДБ СРСР Щербака підтримати пропозицію використання свідчень мешканця м. Львова 82-річного поляка Габрієля Сокольницького, який погодився свідчити на прес-конференції у Берліні про участь Оберлендера та військовослужбовців батальйону “Нахтігаль” “у винищенні мирного населення у Львові в липні 1941 р.” за умови організації відвідин ним навчальних закладів

⁴⁵ 2 управление КГБ при СМ УССР. Вх. № 11482. 17. 10. 1959 г. Совершенно секретно. Справка // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 80.

⁴⁶ Українська РСР. Управління Комітета державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР у Тернопільській області м. Тернопіль. 30 января 1960 года. № 2/1/154. Сов. Секретно. Экз. № 2. Вх. 442. Начальнику 3 отдела 2 Главного управления КГБ при Совете Министров Союза ССР гор. Москва. Начальнику 3 отдела 2 Управления КГБ при Совете Министров Украинской ССР гор. Киев // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 123–126.

⁴⁷ 2 Управление КГБ при СМ УССР. Вх. № 12549. 16. 11. 1959 г. Совершенно секретно. Справка. Ст. оперуполномоч. 3 отдела 2 Упр. Майор /Мельниченко/ 16. 11. 1959 // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 86.

та підприємств електротехнічної промисловості в Берліні, а також сина і доньки в Польщі⁴⁸. 9 грудня 2-ге управління КДБ УРСР отримало вказівку заступника начальника 4-го управління КДБ СРСР про залучення до участі у прес-конференції з питання злочинів батальйону “Нахтігаль” академіка Остапа Парасюка й заступника міністра торгівлі УРСР Кузика й одержання від них відповідних свідчень⁴⁹.

Загалом співробітники КДБ для звинувачень зібрали значну доказову базу, що, однак, здебільшого була вельми сумнівною або принаймні полемічною за змістом. Зокрема, усього від 7 жовтня до 5 листопада 1959 р. було знайдено 15 свідків в Ізраїлі, Польщі та НДР (зокрема, 5 в Ізраїлі, 4 у Варшаві, 1 в Кракові, 3 у Східній Німеччині) й решту теж з-поза меж Львова. Сумніви виникли через сам той факт, що потрібно було аж 18 років, щоб довідатися про всі згадані злочини, а “свідчення” про них вдалося зібрати за один місяць. У Львові знайшли лише трьох свідків, тоді як решта перебували у місті тільки тимчасово під час його окупації німецькими військами. Свідків розшукували по цілому світі, але тільки не у Львові, де мешкало ще багато очевидців подій у місті в роки Другої світової війни. Причиною цього було те, що співробітники радянських спецслужб побоювалися, що ці люди ще дуже добре пам’ятають ті часи й можуть розповісти правду про події та розстріли НКВС у Львові напередодні вступу туди німецьких військ. 22 жовтня 1959 р. на прес-конференції Комітет німецької єдності оголосив Оберлендера винним як “одного з головних підбурювачів війни” та нацистської політики винищення, котрий “як командир спеціальної фашистської військової одиниці несе повну відповідальність за вбивства у Львові та багатьох інших містах”. Тим часом за місяць зібрано всі “докази”, на основі яких “Комітет німецької єдності” видав книгу “Правда про Оберлендера: коричнева книга про злочинне фашистське минуле боннського міністра”, що достатньо повно відображала аргументи звинувачення й була готовим актом обвинувачення проти Оберлендера⁵⁰.

Під час кампанії проти Т. Оберлендера і “Нахтігалья” не фігурували прізвища діячів нацистської поліції безпеки і СД, які були справжніми організаторами й виконавцями масових убивств цивільних жителів у Львові в липні 1941 р. Для дискредитації українського національно-визвольного руху співробітники радянських органів безпеки звинуватили вояків батальйону “Нахтігаль” у вбивствах цивільного населення у Львові тільки після смерті організаторів розстрілів польських учених. Як наслідок такої ситуації усі згадані справжні німецькі виконавці вбивств польських професорів ніколи не були піддані судовому переслідуванню за скоєння саме цього злочину. Наприклад, вищі за рангами організатори вбивств Ф. Гайм із групи бригаде-

⁴⁸ Сов. секретно. Справка. Вх. № 14114. Верно: Ст. о/упол. 3 отдела 2 Упр. КГБ при СМ УССР майор (Арсеєв). 18/Ч-59 года // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 83.

⁴⁹ 4 Упр. КГБ при СМ УССР. Вх. № 7586. 17. XII. 1959 г. Сов. секретно. Справка. Зам. нач. 2 отдела 4 упр. КГБ при СМ УССР подполковник (Новенко) // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964 р.). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 129.

⁵⁰ Die Wahrheit über Oberländer. Braunbuch über die verbrecherische faschistische Vergangenheit des Bonner Ministers. Herausgegeben vom Ausschuss für Deutsche Einheit. – Berlin, 1960. – S. 3–205.

фюрера СС К. Е. Шьонгарта помер у 1943 р. від раку, а сам Шьонгарт був засуджений згідно з рішенням британського суду і страчений 16 травня 1946 р. за інший злочин. У процесах проти “Нахтігаль” також не фігурували як безпосередні виконавці або очевидці розстрілів польських інтелектуалів К. Ставіцький (який помер у 1959 р.) та Ф. Ландау, якого після війни американські окупаційні органи влади виявили й заарештували у м. Лінц в Австрії, але він зумів утекти до ФРН, де до 1958 р. керував власною фірмою під вигаданим ім’ям та прізвищем “Бруно Яшке” й у 1963 р. був засуджений Земельним судом у Штуттгарті до пожиттєвого ув’язнення⁵¹.

Підсумком фабрикації компромату проти “Нахтігаль” була проведена 5 квітня 1960 р. у Москві прес-конференція, на якій головував академік Трохим Лисенко – псевдовчений, який знищив генетику у своїй країні й завдав непоправної шкоди практичному розвитку вчення науковця зі світовим іменем – академіка Ніколая Вавилова. На прес-конференції за задалегідь розробленим в КДБ сценарієм виступили свідки, які, крім правдивої інформації, розповідали вигадані факти й зміст виступів яких було задалегідь погоджено зі співробітниками радянських органів безпеки. На її початку зачитали повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, сповнене неправдивими твердженнями. По-перше, було сказано, нібито списки намічених жертв були задалегідь підготовленими у 2-му відділі Абверу в Кракові (хоча насправді їх склали співробітники нацистських поліції безпеки і служби безпеки (СД)). Німецькі документи за 1941 р., однак, переконливо свідчать, що ні дислоковані у Львові частини Вермахту, ні оперативно підпорядкований йому український батальйон не підлягали директивам СС й виконували суто військові функції. Наприкінці травня 1941 р. командування 17-ї армії звернулося до ГА “Південь” з проханням про підпорядкування йому “1-го батальйону полку спецпризначення № 800 та спеціальної формації «Нахтігаль» [Sonderformation Nachtigall]”, щоб захопити “Львів і близькі околиці з метою зайняття і забезпечення наявних там закладів у справах доріг, господарства та устаткування (залізниці, водопостачання, фабрики, поштові й телеграфні установи)”⁵². Штаб командування 17-ї армії у листі від 28 червня командуванню 49-го армійського корпусу чітко відокремив завдання німецьких частин, що мали вступити до Львова, від завдань оперативних груп поліції безпеки і СД, що мали увійти до міста після його зайняття Вермахтом: “а) частини батальйону № 800 (до якого додано “Нахтігаль” – А. Б.) для окупації найважливіших центрів міста і тому подібного [Teile Btl. 800 fuer Besetzung der wichtigsten Stadtzentren und dergleichen]; б) спецкоманда СД для акцій у Львові за власним особливим дорученням без участі війська [Sonderkommando SD zum Einsatz in Lemberg nach eigenen Sonderauftrag ohne Beteiligung der Truppe]”⁵³.

⁵¹ Die Verbrechen der Einsatzgruppen in der Sowjetunion // Ruckerl A. (Hrsg.) NS-Prozesse. – Karlsruhe, 1971. – S. 80f.

⁵² Armeekommando 17. A.H.Qu., den 29.5.41. Abt.Ia/Ic Nr.282/41 gKdos Geheim. Betr.: Einsatz e. Btl. d. Rgt.800 z.b.V. Für d.Oberkommando Chef d.Stabes gez.: Müller // Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA). – RH 20 (Oberkommandos von Armeen und Armeearteilungen)-17/276.

⁵³ Schreiben Nr 3573. An Gen. Kdo. XXXXIX. A. K. Sonderanweisung “Lemberg” // BA-MA. – RH 24 (Generalkommandos)-49/14. – Bl. 85.

На згаданій прес-конференції як “свідки вбивств польських професорів” фігурували колишній член ОУН-Б Ярослав Шпіталь та один-єдиний колишній вояк батальйону “Нахтігаль” Григорій Мельник, а також жителі Львова Теодор Сулим та Іван Макаруха (з невідомих причин у Москві перед журналістами не виступив третій “відібраний” як свідок колишній вояк батальйону Іван Паньків, про якого згадав у виступі Мельник). “Виявлені” і “відповідно підготовлені” “свідки” Михайло Гресько, Теодор Сулим та Іван Макаруха виступали з цієї справи на організованій в Москві прес-конференції і на суді у Східному Берліні, де відбувся процес проти колишнього політичного радника командира батальйону “Нахтігаль” Т. Оберлендера (з невідомих причин на прес-конференції не було згаданих як свідків Гроера, Ломницької і Рудницького). Мельник говорив заздалегідь завчену інформацію за попередньо затвердженим співробітниками КДБ сценарієм в обмін на його амністію у СРСР за службу в батальйоні “Нахтігаль”. Заява, яку він виголосив, була “сумішшю правди й неправди”. Задля правдоподібності свідчень колишній вояк батальйону розповів до деталей обставини його творення й назвав місцевості, через які просувалася ця військова частина. Водночас він заявив, що батальйон брав участь у вбивствах цивільного населення, але на підставі змісту слів його заява видається сумнівною. Мельник, зокрема, заявив про групу з 80 вояків (які нібито стратили польських професорів), але назвав тільки трьох, котрі нібито призналися, що особисто розстріляли польських учених включно з К. Бартелем. Однак це не відповідало правді, оскільки батальйон був у Львові до 7 липня, а Бартеля розстріляли 26 липня 1941 р. Мельник теж повідомив, м’яко кажучи, дуже сумнівну інформацію, коли заявив, що для розстрілів у різних місцевостях Західної України з “Нахтігалю” сформували групу чисельністю 380 вояків, тоді як у його складі налічувалося усього приблизно 360 осіб. Свідки Мельник і колишній член ОУН Ярослав Шпіталь помилялися в датах і цифрах, а з десятків та сотень звинувачуваних змогли назвати прізвища тільки трьох осіб, тоді як решта свідків висловлювалися ще менш конкретно (наприклад, М. Гресько стверджував, що про розстріли, здійснені нібито українськими націоналістами з “Нахтігалю”, він “взнав від сусідів”). Г. Мельник і Я. Шпіталь, амністовані й тим самим залежні від диктату органів безпеки СРСР, змушені були говорити те, що від них хотіли почути як вдячність за їх офіційну реабілітацію, про факт якої було згадано під час прес-конференції. Перед її закінченням головуючий, зокрема, відповідаючи на запитання журналістів, заявив, що свідки Г. Мельник та Я. Шпіталь не були покарані й за “явку з повинною”, і за “розкаяння в антирадянській діяльності” їх реабілітували й працевлаштували за спеціальністю (Мельника – лікарем у клініці у Львівському медичному інституті, Шпітала – інструктором фізкультури у м. Трускавець)⁵⁴.

6 квітня 1960 р. згадані свідчення, незважаючи на їх недостовірність, як “докази” переклали німецькою мовою і переслали до м. Людвігсбург для Асоціації жертв нацизму, що подала документи до суду. Свідчення Г. Мельника, Я. Шпітала й І. Паньківа передали архіву Головної комісії з розслідування гітлерівських

⁵⁴ Кровавые злодеяния Оберлендера. Отчёт о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960. – Москва, 1960. – С. 13–23, 44, 53.

злочинів у Польщі (нині архів Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу при Інституті національної пам'яті у Варшаві) й з часом до архівів “Штазі” в НДР й інституту “Яд Вашем” для використання під час написання праць з цілеспрямованого очорнювання діяльності ОУН і УПА⁵⁵. Зібрані сфальсифіковані свідчення колишніх вояків військової частини “Нахтігаль”, звинуваченої в масових убивствах польських професорів та антиєврейських погромах у липні 1941 р., також були передані до Верховного суду НДР, що 29 квітня 1960 р. у справі № 1087 звинуватив “Нахтігаль” у розстрілах польських учених у Львові проти ночі на 5 липня 1941 р. і вбивствах євреїв і поляків у Львові, Золочеві, Сатанові, Юзвині та Михалполі. Однак зізнання свідків ставлять під сумнів їх достовірність. Наприклад, свідок-жінка Кухар заявила, нібито 7 липня 1941 р. зранку бачила розстріли людей з другого поверху й коли у 1959 р. побачила фотографію Оберлендера, то відразу впізнала головного офіцера, який керував розстрілом, але це видається малоімовірним: по-перше, зранку того дня батальйон вирушив зі Львова й був у дорозі, а, по-друге, факт того, що вона відразу впізнала людину, яку бачила 18 років тому на значній віддалі з другого поверху й на все життя запам'ятала, теж сумнівний. Згадуваний свідок-поляк Габріель Сокольницький, поїздки котрого до Польщі й НДР, як зазначено раніше, було організовано за матеріальної допомоги КДБ, повідомив про вбивства польських професорів, але не підтвердив, що його здійснили вояки “Нахтігалю”. Інші свідки говорили, що згадані вояки скоювали ці та інші злочини на підставі того, що “усі про те знали” або “усі про це чули”, або “усі про те говорили”. Свідок Горчак, наприклад, заявив, що жінка, яка мала добрі зв'язки з німцями, котрі планували арешти і винищення людей, назвала йому їхні прізвища (серед них були Катцманн, Пйонтек, Блюм, Гебауер, Рокіта, Гжімек) і додала, що головним серед них був Оберлендер, але не змогла розповісти жодних деталей про цю людину⁵⁶. Суд у НДР, що відбувся за відсутності звинуваченого й без переконливих свідчень та доказів, мав не стільки юридичне, скільки майже виключно пропагандистсько-політичне значення. Суд без належних правових підстав і доказів визнав винним Оберлендера, якого заочно засудили до пожиттєвого ув'язнення⁵⁷.

Однак загалом радянським органам безпеки вдалося досягнути бажаного політичного ефекту у результаті пропагандистської кампанії, спрямованої проти вояків збройної формації “Нахтігаль”. 6 травня 1960 р. начальник управління КДБ при Раді міністрів УРСР у Львівській області полковник В. Шевченко надіслав голові КДБ УРСР генерал-майорові В. Нікітченку листа, в якому відзвітував: “З метою компрометації Оберлендера і українських націоналістів, зібрані УКДБ

⁵⁵ Instytut Pamięci Narodowej, Archiwum Główniej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu KBZHWP, W-27 (zeznanie świadków: Grigorija Melnika, Szpitala i Iwana Pankiwa); Berlin, d. 17. 4. 1960. Aussage d. Grigorii Melnik // Yad Vashem Archives in Tel-Aviv. – Record Group 032. – File No. 112. – Tr. 10, 3100: 8. Копію див. теж: Archiv d. Bundesbehörde für Stasi-Unterlagen (BStU), Außenstelle Schwerin, Görslow.

⁵⁶ Кальба М. “Нахтігаль” (курінь ДУН): у світлі фактів і документів / М. Кальба. – Денвер, 1984. – С. 85.

⁵⁷ DDR-Justiz und NS-Verbrechen. Nazi Crimes on trial. “Glossary” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.jur.uva.nl/junsv/JuNSVEng/DDRCasensrfr.htm>

матеріали широко використовувалися в місцевій і центральній пресі, кінохроніці, а також на прес-конференції в Москві. Крім цього, були виявлені і відповідно підготовлені свідки, які виступали у цій справі на прес-конференції в Москві і на суді в Берліні”. Шевченко додав до листа список співробітників радянських органів безпеки, яким “з урахуванням досягнутих позитивних результатів у проведенні спеціальних заходів щодо Оберлендера” запропонував виявити подяку за “підготовку свідків”. Зокрема, він висловив прохання “нагородити нагрудним знаком “Почесний співробітник Держбезпеки” майора Ніколая Грігор'єва й “оголосити подяку та нагородити цінним подарунком” старшого оперуповноваженого 2-го управління КДБ УРСР майора Т. Мельниченка, начальника відділення Управління КДБ Львівської області підполковника Федора Фоменка й старшого оперуповноваженого 2-го відділу цього ж управління капітана Константина Носачева, котрі, як було зазначено в документі, “безпосередньо займалися збором документів, виявленням і підготовкою свідків”⁵⁸. У відповідь 25 травня від імені й за дорученням голови КДБ УРСР В. Нікітченка його заступник Борис Шульженко надіслав листа до голови КДБ СРСР А. Шелєпіна, у якому підтримав пропозицію В. Шевченка про нагородження співробітників КДБ, які готували матеріали у справі злочинів особового складу батальйону “Нахтігаль”⁵⁹. У відповідь 2 серпня заступник голови КДБ СРСР П'ютер Івашутін у листі Шульженку підтримав прохання нагородити цих оперативних співробітників КДБ (які готували матеріали у справі збору звинувачень проти особового складу батальйону “Нахтігаль”), яке відбулося 19 серпня⁶⁰.

Реакція діячів ОУН-Б на звинувачення “Нахтігально” у вбивствах польських учених

У публікаціях, спрямованих проти ОУН-Б, їх автори інкримінування українським націоналістам розстрілів польських інтелектуалів серед іншого пояснювали антипольською позицією цієї організації. Однак це було очевидним викривленням фактів й одним із елементів формування в польському суспільстві з українських націоналістів образу першого ворога. На користь того, що для ОУН не було вигідно

⁵⁸ Українська РСР, Управління Комітету Державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР по Львівській області. Совершенно секретно. Экз. № 1. 6 мая 1960 г. № 2/3116. гор. Львов. Председателю Комитета государственной безопасности при Совете Министров УССР генерал-майору товарищу Никитченко В. Ф. Город Киев. Начальник управления КГБ при Совете министров УССР по Львовской области полковник (В. Шевченко) // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964 р.). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 195–196.

⁵⁹ Копия. 25 мая 60. Совершенно секретно. экз. № 2. Председателю Комитета госбезопасности при Совете Министров Союза ССР товарищу Шелєпину А. Н. г. Москва. п/п Председатель КГБ при СМ УССР генерал-майор В. Никитченко [підпис] Шульженко // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964 р.). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 197–198.

⁶⁰ Совершенно секретно. экз. № 1. СССР Комитет Государственной безопасности при Совете Министров СССР. 2 августа 1960. № 2129/И гор. Москва. Заместителю председателя Комитета госбезопасности при Совете Министров Украинской ССР полковнику тов. Шульженко Б. С. Зам. председателя Комитета госбезопасности при Совете Министров СССР (Ивашутин) // ГДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 4 (1964 р.). – Пор. № 3. – Спр. 8. – Т. 5. – Арк. 199.

терором налаштовувати проти українців польську меншину, свідчить той факт, що представники українського підпілля, не бажаючи додаткового польського фронту своєї боротьби, від початку німецько-польської війни намагалися порозумітися з представниками польського підпілля, оскільки і перші, і другі зазнали спільних переслідувань спочатку від співробітників більшовицьких і згодом нацистських каральних органів⁶¹. Задекларовану в документах позицію керівництва ОУН-Б, яку воно займало щодо поляків та євреїв на початку німецько-радянської війни, після її закінчення підтвердив у споминах член Проводу ОУН-Б Лев Ребет: “Крім загальних вказівок-інструкцій для похідних груп, окреме місце зайняли перестороги не дати себе втягнути до будь-яких протиеврейських чи протипольських виступів і не допустити до них, бо наше завдання – боротьба за самостійну державу. Ці перестороги скоро виявилися дуже актуальними, бо гестапо відразу почало в Україні організовувати терор проти польського населення і протиеврейські погроми, до яких, завдяки дисципліні українського населення, не дійшло”⁶².

Після невдалих спроб досягти українсько-польського консенсусу протягом 1942 р. у Галичині упродовж березня–червня 1943 р. було проведено переговори між представниками українського і польського підпілля з метою порозуміння, в яких з українського боку взяв участь член Бюро Проводу ОУН-Б Zenon Matla (псевдо “Дніпро”), а з польського – комендант Львівського Обшару АК генерал Казімеж Єнджей Савіцкі (Kazimierz Jędrzej Sawicki), (псевда “Прут”, “Опір” (“Pрут”, “Opór”). 14 березня відбулася друга розмова, під час якої Матла виразно дистанціював ОУН-Б від будь-яких закидів щодо причетності до нацистських розстрілів польських учених. Український представник заявив, що ОУН-Б стоїть на позиціях безкомпромісної боротьби проти більшовицької Росії, яку вважають своїм головним ворогом, а тому не виступає категорично проти боротьби українців проти СРСР на боці Німеччини. “З [осені] 1939 р., – заявив він, – ОУН застосовує у своїй політиці засаду неатакування Польщі. З цією думкою шукала порозуміння з польською конспірацією у Варшаві та Кракові, але спроби налагодження стосунків не дали результатів через неприхильну позицію поляків. У кожному разі після вступу німців до Львова українці старалися, наскільки це було можливо, не проводити зі свого боку антипольського курсу, а усі антипольські кроки німців намагалися пом’якшувати”⁶³. В іншому польському звіті про переговори було сказано: “«Дніпро» звертає увагу, що їхня позиція у ставленні до львівських професорів була постійно позитивною, оскільки [вони] зуміли перешкодити в липні 1941 р. арешту й ліквідації львівських професорів, що було заплановано. Завдяки їм багато заарештованих тоді поляків і польок були звільнені. За бажання може подати їх прізвища”⁶⁴. Однак польський представник, очевидно, не надав тоді принципового значення заяві Матли й не попросив представника ОУН надати документи на підтвердження його слів, унаслідок чого польське підпілля не з’ясувало це питання.

⁶¹ Див., наприклад: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... / R. Torzecki. – S. 96–109.

⁶² Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен, 1964. – С. 99.

⁶³ ААН. – 202/III/129. – К.18.

⁶⁴ Там же. – 203/XV–42.

Полеміка довкола справи Т. Оберлендера й звинувачень проти військової частини «Нахтігаль» не обмежувалася публікаціями в засобах масової інформації та прес-конференцією у СРСР, кількома кіносюжетами, прес-конференцією й окремою брошурою у НДР й появою книги Г. Рашгофера, публікацій у «Шпігелі» й кількох памфлетів у ФРН. Свою реакцію виявили також колишні українські організатори і військовослужбовці цієї формації. Головною відповіддю провідних діячів ОУН-Б на звинувачення проти згаданої військової частини була поява брошури «Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року». У передмові мовилося про те, що більшовицькі пропагандисти «пустили в світ підлу провокацію, ніби масакру українських в'язнів у містах Західньої України вчинили ... українські націоналісти, а зокрема український батальйон при німецькому війську т. зв. «Нахтігаль»». Було стверджено: «Щоб підтримати цю провокацію якимось доказами, пишуться статті, надаються радіоавдиції, організуються пресові конференції, на яких виступають зі самооскарженнями вчорашні нібито члени українського підпілля чи батальйону «Нахтігаль», і з наказу своїх МВДівських опричників брешуть без кінця і міри навіть не дивлячись на те, чи їх зізнання взагалі покриваються з загальновідомими подіями». У вміщеному в цій же брошурі тексті доповіді, виголошеній 7 травня 1960 р. у Нью-Йорку, провідний діяч ОУН-Б у 1940–1945 рр. Микола Лебеда необхідність спростувань закидів проти «Нахтігалю» пояснив так: «Цього року комуністична Москва повела широку клеветницьку акцію довкола куреня «Нахтігаль». Вона намагається переконати, що цей український курінь займався нібито погромами польського населення у Львові в липні 1941 року. Я хочу ствердити наступне: курінь не мав жодного відношення до будь-яких терористичних актів у Львові, чи деінде в місцях його постою». Польських вчених, за словами Лебеда, ліквідували співробітники нацистських органів безпеки, які заарештували Я. Стецька та Р. Ільницького й згодом арештували актив ОУН-Б на території всієї України.

У тому ж збірнику було вміщено заяву колишнього офіцера батальйону і провідного діяча ОУН-Б Юрія Лопатинського, який ствердив: «Я хочу спростувати брехливі наклепи большевицької пропаганди про цей курінь, які мають на меті очорнити український визвольний рух за часів Другої світової війни». Він заявив: «Польських учених розстріляло у Львові «СС Зондеркомандо Галіцієн», яке прибуло до Львова ліквідувати акт 30 червня і мало свої власні пляни ліквідації місцевого населення згідно з напрямними, опрацьованими нацистським проводом. Курінь «Нахтігаль», що підлягав Вермахтові, не міг мати нічого спільного із виконанням цих плянів. Про знищення польських професорів «Зондеркомандом» свідчать також польські свідки, як, наприклад, пані Хомсова, приятелька родини проф. Бартля, на сторінках «Дзенніка Польського» і «Дзенніка Жолнєжа» в Лондоні, проф. львівської політехніки – Сокольницький... На закінчення хочу ствердити, що Москва добре знає, хто помордував у Львові в'язнів у тюрмах і хто замордував польських професорів, як знає також, що курінь «Нахтігаль» створено українською стороною виключно для визвольної боротьби і що цей курінь, поза виконанням своїх обов'язків на фронті, не заплямував себе будь-яким вислужницьким вчинком. Москві відомо, що велика більшість старшин і бійців куреня «Нахтігаль» впали в боротьбі УПА проти німецьких і советських окупантів за визволення українського

народу. Щоб протидіяти в боротьбі УПА проти большевицького загарбника України та знеславлювати пам[’ять] Головного Командира Р. Шухевича-Чупринки, Москва приступила до фальшування найновішого періоду історії України, подібно як це вона робить з усім нашим історичним минулим. Наклепи і знеславлювання куреня «Нахтігаль» власне служать цій меті»⁶⁵.

Від початку 1960 р. велику кількість споминів про події в Галичині в червні 1941 р., зокрема про терор НКВС, вмістила в дописах преса української діаспори (пресові органи “Українські Щоденні Вісті”, “Шлях перемоги” та інші). Очевидець подій у Львові в червні–липні В. Петришин, наприклад, засвідчив: “По 3-тім липні 1941 я довідався про те, що німецька поліція виарештувала визначних польських учених, професорів і т. д. Між тими ученими заарештовано і мого знайомого по праці, з яким я працював у Львові за часів совєтської окупації. Я заінтересувався долею мого товариша по праці, але, на жаль, я нічого не міг довідатися поза тим, що його арештувала німецька поліція... Стверджую, що ані я, ані мої знайомі з різних дільниць міста не помітили в тих перших днях окупації трупів на вулицях, ані повішених людей на балконах. Всі ми знали, що виарештовано понад 30 найвизначніших поляків, втім зовсім неполітичних людей, як, напр., мій товариш по праці, але ми, включно з українськими націоналістами, які прибули з Генерального Губернаторства, не знали нічого про їх дальшу долю. Ми були переконані, що їх вивезли або вивезуть до концентраційних таборів”⁶⁶.

Міфи про причетність “Нахтігаль” також чітко заперечили в опублікованих згодом споминах вояки батальйону Роман Бойцун⁶⁷ та Мирослав Кальба. Останній, наприклад, згадував: “Шухевич зі своїм куренем «Нахтігаль» увійшов до Львова 30 червня 1941 року, о годині 4:30 ранком. Під час збірки вояки одержали суворий наказ від свого командира сот. Р. Шухевича: «Не виконувати жодних наказів німців чи командирів інших частин, крім наказів наших частин». І ще один: «Не беріть нічиєї крові на свої руки. Не допускайтеся жодних злочинів чи пімсти на наших ворогах, поляках чи жидях. Це не наша справа займатися тим». А його наказ для нас був святим обов’язком”⁶⁸.

Процес у ФРН, його висновки і подальші розслідування

Щоб зайвий раз не акцентувати на тенденційності розслідувань у СРСР й з метою уникнути звинувачень в упередженості висновків щодо критики процесу у НДР, подальший пошук відповіді на питання щодо причетності чи непричетності батальйону “Нахтігаль” до вбивства польських інтелектуалів слід шукати у зарубіжних джерелах, максимально віддалених географічно і ментально від

⁶⁵ Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Вінніпег, 1960. – С. 3–8.

⁶⁶ Петришин В. Батальйон “Нахтігаль” у Львові / В. Петришин // Вільна Україна. – Ч. 26. – Дітройт, 1960.

⁶⁷ Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружин Українських Націоналістів) / Р. Бойцун // Вісті Комбатанта. – Торонто, 1982. – Ч. 5–6. – С. 47–51.

⁶⁸ Кальба М. Роман Шухевич як провідник, командир, людина / М. Кальба // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”, Головний Командир УПА. – Торонто; Львів, 2007. – С. 355.

зацікавлених сторін, а тому вартих довіри, зокрема, у німецьких документах того часу й рішеннях незалежних судових або прирівнених до них інстанцій. Особливої згадки заслуговує процес у справі проти Т. Оберлендера у ФРН, що мав бути наступним етапом політичної кампанії проти цього міністра уряду К. Аденауера.

Після судового процесу проти Т. Оберлендера у НДР західнонімецький суд провів власне незалежне детальне розслідування і в жодному випадку не знайшов достатніх доказів для підтвердження злочинів, які приписували “Нахтігальві”. Тим часом, коли у СРСР і НДР інкримінували батальйону “Нахтігаль” нескоєні ним злочини й поширювали іншу дезінформацію про нього, у ФРН слідство у справі пошуку справжніх виконавців вбивств польських учених тривало. Ще 1 грудня 1959 р. Центральне бюро земельного управління юстиції з питань розслідування націонал-соціалістичних злочинів у м. Людвігсбург (Zentralstelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg) розпочало слідство у справі вбивства польських професорів у відповідь на запит магістра інженера Вальдемара Брюккеля (Brückel) з м. Цюріх за дорученням вдови одного з убитих науковців Влодзімежа Круковського Гелени⁶⁹.

У 1960 р. над Т. Оберлендером, звинуваченим у виданні наказу про вбивство євреїв і представників польської інтелігенції у Львові, відбувся судовий процес у Західній Німеччині, який цілковито його виправдав, а звинувачення визнав безпідставними. Після оголошення 29 квітня 1960 р. вироку Верховного Суду НДР Оберлендер подав у відставку (пішов з поста міністра 3 травня), але продовжував захищатися, стверджуючи, що докази в його справі у НДР були сфальсифіковані. Земельний суд у Бонні (Landesgericht in Bonn) розглянув запропоновані йому Верховним Судом НДР матеріали, щоб винести свою ухвалу щодо причетності Оберлендера до інкримінованих йому у НДР злочинів, і 26 вересня 1960 р. визнав надані докази недостатніми для звинувачення й підозру участі у вбивствах тисяч людей необґрунтованою і на цій підставі закрити справу. Слідчими встановлено, що “більшість членів «Нахтігалья», хоча й знали про скоєні співробітниками НКВД жахливі вбивства (а серед убитих були і члени родини деяких солдатів), як правило, дотримувалися зразкової дисципліни”. На суді працювала спеціальна слідча комісія, що заслухала свідків і визнала безпідставність закидів, зроблених проти формування “Нахтігаль” й Оберлендера. Німецькі слідчі не виключали, що вояки батальйону “Нахтігаль”, прізвищ яких не встановлено, на власний розсуд могли брати участь у вбивствах та погромах, без відома і всупереч чітким заборонам командирів цієї формації, але цієї версії не було доведено під час процесу. Тоді ж німецький командир батальйону полку “Бранденбург” Вільгельм Гайнц засвідчив: “Щодо активності групи «Нахтігаль» під час її перебування у Львові, що була під мою команду, то я ніколи не давав наказу чи доручення офіцерам того батальйону чи командирові Герцнеру на розстріли, брутальність щодо людей чи крадіжки”⁷⁰.

⁶⁹ AAN. – Sygn. 1941 – Zbiór Władysława Żeleńskiego – materiały do historii zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941 r. – T. 6. – K. 12.

⁷⁰ Ісаєвич Я., Науменко К. На шляху до правди. Убивство польських професорів у Львові (липень 1941): кому вигідні фальсифікації / Я. Ісаєвич, К. Науменко // Екстракт 150. У двох частинах / [за заг. ред. Л. Івашиної]. Вид. 1-ше. Ч. 1. – Київ, 2009. – С. 666.

В опублікованій тоді ж у часописі “Дас Шпігель” статті про справу Т. Оберлендера на підставі даних суду було однозначно стверджено: “Урешті-решт оперативна група гестапо в ніч з 3 на 4 липня заарештувала приблизно 30 польських професорів Львівського університету, які від того часу пропали”. Оберлендер, відповідаючи на закиди проти нього й повідомивши, що за шість днів перебування у Львові “Нахтігаль” виконував функції вартового контролю та охорони об’єктів, заявив: “Я можу сказати, що протягом шістьох днів, коли «Нахтігаль» був у Львові, він не зробив жодного пострілу і що мені невідомо ні одного акту будь-якої його насильницької діяльності... Я постійно був у Львові й можу Вам сказати, що у Львові «Нахтігаль» у ті шість днів не зробив жодного пострілу”⁷¹.

26 вересня 1960 р. Земельний суд Бонна закриття справу, визнавши недостатні надані докази⁷². Оберлендер виграв процеси проти часописів “Die Tat” (Франкфурт) і “Die Volksstimme” (Відень) за наклепи проти нього⁷³. Незважаючи на виправдання й недоказаність інкримінованої йому провини у ФРН, політичний скандал вплинув на його політичну кар’єру й призвів до того, що Оберлендера з “політично-етичних міркувань” зняли з посади федерального міністра, хоча на цьому його політична діяльність не припинилася й у 1963–1968 рр. він знову був переобраний депутатом Бундестагу.

На початку процесу проти Т. Оберлендера суд також звернувся з пропозицією створити незалежну міжнародну комісію для встановлення правди про події у Львові в липні 1941 р. до сторонніх спостерігачів й скерував листа Вольфгангові Мюллеру, який був генеральним секретарем німецької секції Об’єднання опору за Європейський Союз (Union de la Resistance pour une Europe unie – URPE) – організації у Дюссельдорфі, до якої входили видатні діячі антинацистських національних рухів опору періоду Другої світової війни та відомі інтелектуали. До створеної після цього комісії увійшли норвезький адвокат Ганс Каппелен, колишній міністр закордонних справ Данії і голова її парламенту Оле Бйорн Крафт, голландський соціаліст Карел ван Стаал, бельгійський професор права Флор Пеетерс і швейцарський юрист і член парламенту Курт Шох. З метою уникнути впливу на їхні

⁷¹ The Guardian. – 16 march 1960; Nachtigall in Lemberg // Der Spiegel. – 1960. – Nr 6. – S. 23–26.

⁷² Закиди щодо батальйону “Нахтігаль” спростовано у висновку Верховного прокурора Земельного суду в Бонні у справі звинувачень проти цієї військової частини від 5 серпня 1960 р.: Beglaubigte Abschrift. Der Oberstaatsanwalt. – 8 Js 344/59. Bonn, den 5.8.1960. Dr. Drügh. [Stempel:] Der Oberstaatsanwalt beim Landesgericht in Bonn. D // Archiv d. Institut für Zeitgeschichte in München. – Akt. 2677/61. – Bl. 1–73.

⁷³ Див. спогади сучасника тих подій: Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji Hitlerowskiej 1941–1944. (Prace wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Seria B. Nr 189) / Z. Albert. – Wrocław, 1975; Stetzko J. The Truth About Events in Lviv, West Ukraine in June and July 1941. An open letter to the Rheinscher Merkur, Cologne / J. Stetzko // Ukrainian Review. – Vol. 10. – No. 3, Autumn 1963. – P. 62–79. Джерела наклепів проти куреня пояснено й спростовано в праці: Raschhofer F. Der Fall Oberländer / F. Raschhofer. – Tübingen, 1962. Див. також памфлет: Ziesel K. Der rote Rufmord. Eine Dokumentation zum Kalten Krieg. 2. Aufl. / K. Ziesel. – Tübingen/Neckar, 1961.

висновки німецьких чи будь-яких інших зацікавлених сторін, члени цієї комісії під час зібрання протягом 27–28 листопада 1959 р. вирішили, що вони будуть здійснювати свою діяльність у Гаазі (Голландія). Комісія взяла інтерв'ю у свідків, заново переглянула різні офіційні документи від листопада 1959 р. до березня 1960 р. і зробила однозначний висновок: “Після чотирьох місяців розслідувань та оцінки 232 заяв свідків з усіх причетних кіл можна встановити, що звинувачення батальйону “Нахтігаль” і тогочасного лейтенанта, а тепер федерального міністра Оберлендера не мають фактичних підстав”⁷⁴.

Одночасно з судом у Бонні до німецького правосуддя звернулася ще одна людина. Вдова вбитого під час розстрілів польських учених львівського професора В. Круковського Гелена звернулася до Земельного суду у Гамбурзі у квітні 1960 р. з вимогою відкрити кримінальну справу і розслідувати вбивство її чоловіка та інших поляків, які проти ночі на 4 липня 1941 р. були затримані й розстріляні у Львові. Справа була передана в Гамбурзьку прокуратуру, що до і після того займалася розглядом подібних справ (серед іншого саме ця прокуратура розслідувала справу про т. зв. Матч смерті в Києві). У процесі розслідування злочинів у Львові німецький суд встановив, що масове вбивство євреїв і польських професорів вчинили члени спецгрупи оперативної команди нацистських органів безпеки. Під час обговорення тих трагічних подій теж було згадано масові вбивства в'язнів, скоєні НКВС у Львівських тюрмах до того часу, коли німецькі війська увійшли до міста. Від 1964 р. до 1994 р. прокуратура м. Гамбург проводила слідство, щоб притягнути до кримінальної відповідальності виконавців цього злочину. Однак справжні винуватці внаслідок затягування слідства або померли, або через критичний стан здоров'я більше не підпадали під покарання. Суд над Т. Оберлендером і висновки міжнародної комісії, які визнали Оберлендера і вояків батальйону “Нахтігаль” невинними у злочинах, вчинених у Львові в липні 1941 р., не спинили комуністів й окремих авторів від поширювання наклепницьких вигадок про них. В одному випадку Оберлендер вніс судову скаргу на свого наклепника, письменника Бернта Енгельмана, якого суд визнав винним (оскільки він не зміг довести, що вигадки про Оберлендера і “Нахтігаль” є правдивими) і змусив заплатити грошове відшкодування за образу честі і гідності⁷⁵.

З часу закінчення судових процесів проти Т. Оберлендера кожне поновлення слідства відбувалося на вимогу польського юриста Владислава Желенського та родичів убитих професорів. Перелом у з'ясуванні обставин убивства львівських професорів здійснила К. Лянцкоронська, яка 31 травня 1967 р. скерувала до Центрального бюро земельного управління юстиції з питань розслідування націонал-соціалістичних злочинів у м. Людвігсбург лист зі звинуваченням в організації вбивств Г. Крюгера та В. Кучманна. Слідство вступило в останню фазу шойно за 6 років у 1973 р., коли Владислав Желенський подав заяву про необхідність

⁷⁴ Zwart J. Lemberg 1941 und Oberländer: Das Ergebnis einer Untersuchung / J. Zwart. – Amstelveen, 1960. – S. 19–31.

⁷⁵ Hunczak T. Shukhevych and the Nachtigall Battalion: Moscow Fabrications about the Ukrainian Resistance Movement / T. Hunczak [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/data/upload/news/uno/ua/23507/shukhnachtigallbattalion.doc

ведення слідства аж до цілковитого з'ясування всіх подробиць вбивства львівських професорів й засудження усіх ще живих виконавців цього злочину. Цю заяву підтримала своїми підписами група представників наукового світу, серед яких були не тільки поляки, а й німці та євреї. Наслідком міжнародного резонансу справи було оголошення судом акту звинувачення 52-х функціонерів оперативної команди спецпризначення під командуванням К. Е. Шьонгарта (1/4 її службовців), серед яких були безпосередні виконавці В. Кучманн, який проживав під чужим ім'ям в Аргентині, та Г. Крюгер, який відбував покарання за організацію масових убивств євреїв у Станіславові й навколишніх місцевостях. У 1975 р. посольство ФРН у Буенос-Айресі звернулося зі зверненням до уряду Аргентини з вимогою забезпечити допит Кучманна, чого, однак, не відбулося через його переховування. 16 травня 1983 р. старший прокурор Земельного суду в Гамбурзі Дун (Duhn) прийняв постанову припинити слідство через неможливість допиту Кучманна⁷⁶. Смерть Кучманна в серпні 1986 р. спричинила практичне припинення слідства у справі з'ясування обставин убивства польських професорів у липні 1941 р. й покарання вбивць.

Розслідування тривало понад шість років і у травні 1966 р. прокурор Гамбурга фон Белов закриття справу. В офіційній відповіді від 2 травня 1966 р. Г. Круковській з приводу її звернення щодо виявлення й осуду вбивць її чоловіка та інших польських викладачів вищих навчальних закладів Львова він зробив однозначний висновок: “Встановлено, що викладачі вищих шкіл, які працювали у Львові – частково разом із членами родин або жителями їх помешкань – у ніч із 3 на 4.7.1941 були заарештовані у їх квартирах малою командою СД. Серед жертв (усього 38 осіб) перебував також ректор політехніки у Львові проф. д-р інженер Круковський. Заарештовані в ранні години 4.7.1941 були розстріляні малою командою... Можливо, що доктор Шьонгарт під час розстрілів професорів на чолі команди, що здійснювала розстріли, поставив гауптшарфюрера СС [Горста] Вальденбургера”. Белов вказав у висновку, що відповідальні за смерть польських професорів райхсфюрер СС Г. Гімmlер і Г. Франк, безпосередні учасники (які видавали накази і керували розстрілом) бригадефюрер СС К. Шьонгарт, штандартенфюрер СС Ф. Гайм і гауптшарфюрер СС Г. Вальденбургер уже мертві, а тому сенсу в подальшому розслідуванні немає: “Німецькі злочинці, відповідальні за розстріл львівських професорів, як із певністю встановлено, більше не є живими... Після Гімmlера та Франка відповідальними за вбивство львівських професорів є бригадефюрер СС Шьонгарт та штандартенфюрер Гайм, який при службовому бюро був керівником відділу СД. Про смерть Гімmlера та Франка відомо. Д-р Шьонгарт 16.3.1946 був страчений як воєнний злочинець на підставі вироку британського військового суду. Штандартенфюрер СС Гайм у січні 1943 р. помер від раку... Оскільки доктор Шьонгарт, Гайм і Вальденбургер більше не є живі, процес мусить бути припинений”⁷⁷.

У листі також було згадано про “українців”, одягнених у форму німецьких військових перекладачів, які нібито брали участь у розстрілі. Проте, по-перше, в цьому документі мовилося про неідентифікованих людей, прізвища яких не було

⁷⁶ AAN. – Sygn. 1941. – Т. 6. – К. 71.

⁷⁷ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... / Z. Albert. – S. 303–305.

встановлено (інакше було б названо принаймні підрозділ), тобто звинуватити когось конкретного на підставі цієї відповіді неможливо. По-друге, відповідальність за розстріл фон Белов поклав на військовослужбовців СС, названих поіменно, на чому він наполягав, як на офіційному висновку. Тому про провину вояків “Нахтігаль” взагалі не було мови (тим більше, що вони не носили уніформ військових перекладачів).

Справа проти Т. Оберлендера й батальйону “Нахтігаль” була рідкісною в історії юриспруденції і її унікальність полягала в тому, що її вели проти одного й того ж обвинуваченого в судах двох різних країн й по ній було винесено цілком протилежні присуди. У НДР у Східному Берліні процес закінчився за відсутності звинуваченого вироком смерті із заміною вироку присудом до пожиттєвого ув’язнення. Водночас у ФРН у Бонні процес за відсутності переконливих свідчень й доказів для звинувачення після уважного й ретельного ведення судової процедури оголосив усі закиди проти звинуваченого безпідставними й звільнив підсудного від будь-яких звинувачень.

Останнім кроком у юридичному розгляді цього питання було звернення Т. Оберлендера до Земельного суду в Берліні, зроблене вже після об’єднання Німеччини. Оскільки судові системи НДР і ФРН були уніфіковані, їх судові рішення екстраполювалися на територію всієї Німеччини й у разі суперечності їх висновків розбіжності мали вирішувати нові слідства або судові процеси. Оберлендер подавав апеляції і врешті добився скасування вироку, головним аргументом на користь чого був той факт, що у НДР у 1960 р. “головний процес усупереч законодавству відбувся за відсутності підсудного [die Hauptverhandlung gesetzwidrig in Abwesenheit des Betroffenen durchgeführt wurde]”. 24 листопада 1993 р. Земельний суд у Берліні проголосив, що звинувачення Верховного Суду НДР проти Оберлендера не є чинним і визнав рішення цього суду нелегітимним, назвавши основною причиною цього те, що судовий процес не можна проводити заочно⁷⁸. Земельний суд послався лише на процедурні порушення показового процесу при відміні рішення Верховного Суду НДР й не визнав докази сфабрикованими КДБ, що було доказано на підставі різних джерел. Остаточна офіційна реабілітація Оберлендера й скасування висунутого у НДР звинувачення щодо нього відбулася в об’єднаній Німеччині у рік його смерті в 1998 р. Повністю ця історія зі всіма її наслідками була викладена у книзі Філіпа-Крістіана Вахса “Справа Оберлендера”, двічі виданій вже після смерті звинуваченого⁷⁹. У 2002 р. за матеріалами цієї книги був знятий документальний фільм “Засуджений заочно. Справа Оберлендера” (“In Abwesenheit Verurteilt. Der Fall Oberländer”).

Отже, вигадки про участь батальйону “Нахтігаль” у вбивствах представників польської інтелігенції і євреїв чітко заперечують і спростовують документи різного походження. Різні юридичні інстанції прийняли 5 рішень з цього питання:

1) Нюрнберзький трибунал, під час якого винними було названо інстанції СС й жодним словом не згадано “Нахтігаль”;

⁷⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.verfolgte-schueler.org/1990-now.htm

⁷⁹ Wachs Ph.-Ch. Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte / Ph.-Ch. Wachs. – Frankfurt am Main, 2000.

2) Верховний Суд НДР, за рішенням якого винним названо “Нахтігаль”, але у 1993 р. це рішення було скасоване;

3) Земельний суд у Бонні, згідно з висновком якого “Нахтігаль” не був винен в інкримінованих йому злочинах;

4) Слідча комісія прокуратури Гамбурга, відповідно до висновку якої винними були названі Г. Гімmlер, Г. Франк, К. Е. Шьонгарт, Ф. Гайм, Г. Вальденбургер, тоді як власне про “Нахтігаль” не згадано;

5) Земельний суд у Берліні, що відмінив рішення Верховного суду НДР.

Проте політичні спекуляції навколо імені Т. Оберлендера не вшухли й міф про вбивство польських учених батальйоном “Нахтігаль” не затих і його відгомін лунав до початку ХХІ ст. Одним з ініціаторів його “реанімації” був Союз нащадків Львівських професорів, вбитих гестапо у липні 1941 р. (*Związek Potomków Lwowskich Profesorów Zamordowanych przez Gestapo w Lipcu 1941*); у квітні 2005 р. у листі членів цього об’єднання до президента Віктора Ющенка вояків “Нахтігально” згадано як виконавців згаданого вбивства⁸⁰. 25 лютого 2003 р. комісія відділу Інституту національної пам’яті у Жешуві ініціювала останнє слідство у справі “гітлерівських злочинів” проти львівських науковців-поляків, яке 22 червня 2007 р. було припинене з формулюванням “із причини нез’ясованості того, ким були виконавці [z powodu niewykrucia sprawców]”⁸¹.

Висновки

Таким чином, документи різного походження переконливо доводять, що розстріли польських учених і членів їхніх родин у липні 1941 р. здійснив каральний підрозділ нацистських органів безпеки. Їх убивство було втратою не тільки польської громади Львова чи Галичини, а й міжнародної наукової спільноти, гідними репрезентантами якої ці люди були у першій половині ХХ ст. Розстріл професорів-поляків увійшов в історію як цинічний злочин без кари, здійснений співробітниками поліційних структур націонал-соціалістичної Німеччини без слідства й суду.

Різноманітні джерела свідчать про непричетність батальйону “Нахтігаль” до вбивства польських учених. Версія про участь цієї формації у згаданому злочині була передовсім “ситуативним міфом” КДБ із метою добитися політичної компрометації Т. Оберлендера й у перспективі – одним зі сфабрикованих компроматів проти українських націоналістів. Для КДБ ця кампанія була також зручним елементом формування образу українських націоналістів як патологічних ксенофобів, терористів і “пособників фашизму” з одночасним замовчуванням злочинів НКВС і факту широкомасштабної співпраці СРСР із нацистською Німеччиною, сприяння Радянським Союзом ведення війни А. Гітлером на Західному фронті й забезпечення господарських потреб Райху під час підготовки до німецько-радянської війни⁸².

⁸⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lwowscy_profesorowie.republica.pl/list_do_juszczenki_pol.htm

⁸¹ IPN, Archiwum GKBZPNP, oddział w Rzeszowie. – Sygn. akt S 5/03/Zn.

⁸² Про витоки цієї співпраці див.: Fleischhauer I. Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938–1939 / I. Fleischhauer. – Berlin [u.a.], 1990.

Звинуваченням українських вояків батальйону “Нахтігаль” у нескоєних злочинах комуністичні спецслужби фактично створювали фальшиве алібі для співробітників гітлерівських каральних оперативних команд, знімали відповідальність зі справжніх виконавців вбивств і цим давали “козир” й “документальний аргумент” для публікацій неонацистів й солідаризувалися з тими з них, які взагалі приписували злочини у Львові на початку німецько-радянської війни виключно більшовицьким органам безпеки.

Організуючи кампанію проти Т. Оберлендера й батальйону “Нахтігаль”, радянські спецслужби намагалися “вбити кількох зайців одним пострілом”, а саме:

1) скомпрометувати перед країнами Заходу уряд Західної Німеччини (який пішов на зближення зі США) шляхом приписування нездійснюваних злочинів його міністру Т. Оберлендеру й добитися його усунення із займаної ним посади;

2) “заретушувати” інформацію про розстріли органами НКВС польських офіцерів у Катині в 1940 р. та мешканців Львова наприкінці червня 1941 р. і “перекрити” її інформацією про страту групи польських інтелектуалів та євреїв у липні 1941 р., приписуючи функціонерам гітлерівського режиму та українським націоналістам злочини НКВС, скоєні раніше функціонерами сталінського режиму;

3) завдати ще одного удару по іміджу ОУН в Україні й світі в рамках широкомасштабної кампанії дискредитації очорнювання “українського буржуазного націоналізму” й дискредитувати в очах політиків Заходу тих українських націоналістів, які були причетними до творення батальйону “Нахтігаль”;

4) погіршити можливості порозуміння й запобігти співпраці польської та української політичної еміграції на антикомуністичній платформі;

5) добиватися від країн Заходу видачі вояків “Нахтігально” (котрі проживали на еміграції у цих країнах) під претекстом їх звинувачення в участі у воєнних злочинах (на Нюрнберзькому процесі Абвер не визнано злочинною організацією й служба у його формуваннях сама собою не могла бути підставою для екстрадиції людини з країни, яку вона обрала місцем свого проживання після закінчення Другої світової війни).

Причиною доволі тривалого побутування легенди про причетність батальйону “Нахтігаль” до вбивств польських учених та євреїв було те, що бездержавні українці не створили своїх комісій з розслідування злочинів нацистських окупантів. Натомість подібні комісії створили росіяни в Радянському Союзі, євреї й поляки, окремі політичні діячі яких вважали одним із головних своїх ворогів український націоналізм. Вигадки про причетність українців до вбивства польських учених десятиліттями використовували політичні сили, незацікавлені у політичному зближенні України і Польщі як один із “каменів спотикання” на шляху до українсько-польського порозуміння. Спростування цієї легенди, очевидно, сприятиме руйнуванню одного з багатьох негативних міфів про українців у польському суспільстві й подальшому розвитку добросусідських відносин українського і польського народів, пов’язаних між собою міцними історичними, політичними, культурними та економічними зв’язками.

Додаток

*Витяг із висновку прокурора у Бонні від 5 серпня 1960 р.
відносно розслідування причетності батальйону “Нахтігаль”
до вбивства польських учених та членів їх родин у Львові у липні 1941 р.⁸³*

Завірена копія

Верховний прокурор
- 8 Йа 344/59 -

Бонн

Слідство

1.) Замітка:

Т. I, арк. 6 фф

I.

Короткий вступ.

31.7.1959 Центральне бюро Земельного управління юстиції у м. Людвігсбург і Верховний прокурор у Бонні отримали заяву про здійснений злочин, а саме, нібито у той час, коли у Львові перебував батальйон “Нахтігаль”, було вбито 3000 представників польської інтелігенції. Нібито вже у першу ніч після окупації Львова німецькими військами (30.6.1941) батальйон “Нахтігаль” розстріляв сотні жителів міста, у тому числі багатьох євреїв.

Оскільки звинувачення стосувалося депутата Бундестагу й федерального міністра професора доктора Оберлендера, який був “гауптманом і політичним керівником” батальйону “Нахтігаль”, з огляду на § 46 конституції ФРН було відкрито справу № 8 Js 141/59. /.../

3. Убивство польських професорів у Львові.

Т. II, арк. 99

Акція арештів, здійснена за наказом керівника оперативної групи доктора Раша, охопила також майже усіх польських професорів, які працювали у Львові, та членів їхніх родин. Ці професори були заарештовані малою командою СД у ніч з 3 на 4 липня 1941 р. в їхніх помешканнях, а саме на підставі списків, складених уже перед початком походу проти Росії. Велика частина арештованих польських професорів була застрілена безпосередньо згідно з ними у Львівському окрузі. Деякі професори, серед них проф. Гроєр, були звільнені. Проф. Бартель, колишній польський прем’єр-міністр, був страчений тільки 22.7.1941* за особливим наказом Гітлера.

⁸³ Справа процесу проти Т. Оберлендера охоплювала кілька томів й один тільки висновок прокурора в Бонні в справі лише батальйону “Нахтігаль” – 73 сторінки. У цій статті з огляду на обмеженість об’єму публікації вузькими рамками статті як додаток опубліковано тільки авторський переклад українською мовою того витягу з висновку, що стосується безпосередньо розгляду звинувачень у вбивствах польських учених у Львові. Періодично на сторінках висновку вказано посилання на літературу, а також томи й аркуші справи слідства у справі звинувачень проти батальйону “Нахтігаль”.

* Насправді 26 липня 1941 р. – А. Б.

Т. II, арк. 63, 74

ВА 8 AR 141/59

Не виникає також жодних сумнівів щодо того, що арешт і екзекуції польських професорів були здійснені однією з названих оперативних команд СД, хоча не може бути встановлено, якій з оперативних команд було доручене їх виконання.

Т. II, арк. 99

Польський граф Бнінський (особистого знайомого і сусіда за помешканням якого польського професора Гроєра тоді також заарештували, але швидко після цього звільнили), який незабаром після цього сам був заарештований і особисто пережив ці події, з упевненістю засвідчив, що члени команди, котра проводила арешти, носили уніформи не Вермахту, а СД. Арешти, на його думку, відбулися на підставі заздалегідь складених списків, оскільки команда, що проводила арешти, як він пізніше дізнався, також здійснила обшук квартир професорів, які на той час загинули. Проф. Гроєр, який останнім часом проживає у Варшаві, так само підтвердив у своїх письмових заявах про пережиті ним події під час його арешту, що його арешт здійснило гестапо.

Арк. 163 (посилання),

ВА I 8 AR 141/59

та “Коричнева книга”

в папці арк. 161 Т. I

Польський емігрант Левицький*, який поза сумнівом протистояв націонал-соціалістичному режимові та його колишнім прихильникам, у вже згаданому документальному повідомленні про Львів у польському журналі “Культура” також прийшов до висновку, що арешти й страти польських професорів у Львові проводила оперативна команда СД. Там сказано:

Т. I, арк. 152–154

“Безпосередньо після окупації Львова регулярними військовими частинами до міста прибула також “Оперативна команда «Галичина» [Einsatzkommando Galizien]”. Її командиром був бригадфюрер СС Ебергардт Шьонгарт (імовірно після війни розстріляний англійцями). Його заступником був такий собі Гайнц Гайм**, штандартенфюрер. “Оперативна команда «Галичина»” складалася з відібраних службовців поліції безпеки і служби безпеки. Згідно із заявою свідків серед них була група фольксдойче та українців, доданих до групи як перекладачі.

Одним із завдань “Оперативної команди «Галичина»” були розстріли групи польських інтелектуалів. Сьогодні важко сказати, якими міркуваннями керувалися, складаючи поіменний список кола цих осіб. Імовірно, що певну роль при цьому відіграли повідомлення по радіо і у пресі. Це може стосуватися особи проф. Тадеуша БОЙ-ЖЕЛЕНСЬКОГО і всесвітньовідомого професора Казімежа БАРТЕЛЯ. Їх імена від 1939 р. до 1941 р. при будь-якій нагоді цитували у пресі і на польському радіо. Це ж, однак, не можна говорити про

* Мова йде про українця Бориса Левицького, який у міжвоєнний період був громадянином Польщі – А. Б.

** Насправді Франц Гайм – А. Б.

інших страчених. Тут йде мова переважно про учених, які взагалі не займалися політикою. Різні очевидці, які у той час перебували у Львові, а точніше перед початком німецько-радянської війни перебували у Кракові, дотримуються тієї думки, що нацистам під час складання іменних списків польських інтелектуалів допомагали українці з націоналістичних кіл, зацікавлені у деполонізації Львова. Ця думка видається правдоподібною. Немає, однак, жодних сумнівів з приводу того, що провина за ці злочини, як також за інші, лежить у першу чергу на гітлерівських окупантах як носіях фашистських ідей, а також як на-тхненників цих злочинів. Видається теж, що у цьому випадку з ними помічники нацистів різних “забарвлень” й національностей здійснили подібні злочини. Зрозуміло, що ніхто не має наміру обороняти останніх спільно з помічниками української національності й що їх також треба трактувати як злочинців.

Арешт польських професорів відбувся у ніч на 3 липня. Він був здійснений особами в уніформах гестапо. Більшість заарештованих були забрані до теологічного інституту імені Абрагамовича й групами розстріляні у різних місцях між Кадетською та Валецькою вулицями. Загалом не відбулося жодного допиту, але з безсумнівно надійних документів випливає, що відразу ж після арешту з професорами поводитися дуже жорстоко.

Ехо розстрілу польських професорів прокотилося також на Нюрнберзькому процесі. Серед опублікованих у Радянському Союзі в багатьох томах документів Нюрнберзького процесу в 3-му томі на сторінках 243–245 ми знаходимо точні повідомлення. “Вже перед окупацією Львова за наказом німецького уряду частини гестапо склали поіменні списки керівних представників інтелігенції, які були заплановані для ліквідації. Відразу ж після окупації Львова почалися масові арешти й екзекуції. Гестапо заарештувало ... (далі йдуть імена 38 львівських професорів).”

Цей документ має особливе значення. Справа у тому, що під час Нюрнберзького процесу ніхто не стверджував, що ОБЕРЛЕНДЕР і батальйон “Нахтігаль” є відповідальними за ці злочини.

Хоча й у цьому повідомленні не дуже чітко йде мова про Оперативну групу “Ц” й у ньому бригадефюрера СС Шьонгарта помилково названо командиром “Оперативної команди «Галичина»”, в основному у ньому правильно сказано про акцію арешту польських професорів й про відповідальність за вбивство цих осіб.

Арк. 118 (посилання).

BA I 8 AR

141/59

У наданій польською Генеральною прокуратурою “пресовій документації” було зроблено (очевидно з політично-полемічних підстав) спробу звинуватити у вбивстві польських професорів командування батальйону “Нахтігаль”, зокрема, професора доктора Оберлендера. З цією метою без найменших доказових даних було стверджено, що арешт польських професорів було здійснено частиною “таємної польової поліції”, підпорядкованою докторові Оберлендеру, а частиною, що взяла участь у страті, був український батальйон “Нахтігаль”. В іншому місці цієї “документації” сказано:

Арк. 119 а.а.О.

Арк. 124 а.а.О.

“Щоб втілити військові й політичні завдання провокування українського повстання у Західній Україні, Абвер-2 вишколив велику оперативну групу, до якої входили такі частини Абверу: батальйон полку “Бранденбург” (підпорядкований Абверові), український батальйон “Нахтігаль”, відділ “таємної польової поліції” та “загін Абверу” [Abwehrtrupp] – мала частина, що складалася з офіцерів та унтер-офіцерів Абверу й була відповідальною за політичне керівництво акцією. Професор був відповідальним за проведення усєї акції. Він сам заявив, що він тоді був “прямим представником адмірала Канаріса” (The Guardian, 18 березня 1960).

Польське повідомлення жодним словом не згадувало про “процес оперативних команд” на підставі документальних даних і зізнань засуджених на ньому осіб, а також встановленої і доказаної діяльності оперативних груп і підпорядкованих їм оперативних команд в окупованих східних областях загалом і масові вбивства єврейських громадян у Львові у перші дні липня 1941 р. зокрема. На підставі цього можна лише зробити висновок, що польська “документація” не прагнула встановлення об’єктивної дійсності, а тільки переслідувала пропагандистську мету.

V.

Східні публікації до справи Оберлендера.

До актів справи № 8 AR 141/59 додано дві публікації:

Т. I Арк. 163

A 8 AR

141/59:

1. Правда про Оберлендера (“Коричнева книга”), видана Комітетом німецької єдності у Східному Берліні.

ВА I 8

AR 141/59:

2. Інформаційний матеріал Західного пресового агентства (Zachodnia Agencja Prasowa) до публікації “Оберлендер у Львові 30.6 до 7.7.1941”, переданої генеральним прокурором Польської Народної Республіки (див.).

У них уміщено письмові заяви багатьох колишніх жителів Львова й частково осіб, які ще тепер проживають у Львові щодо подій у місті після його окупації німецькими військами. Від виклику й допиту цих свідків відмовилися з наступних причин. Допити цих свідків, як це вже сталося з єврейськими свідками, котрі тепер проживають в Ізраїлі, мали би здійснити компетентний прокурор й згодом суддя, якщо б їх покази мали значення. Лише таким чином може бути з’ясована об’єктивна вартість їх заяв як доказу. Виклик свідків із країн східного блоку для прокурорського або судового допиту у Федеральній республіці досі не практикували. Так, на суд присяжних кримінального процесу проти колишніх вартівників концтаборів Зорге та Шуберта № 8 KLS 1/58 запрошені польські свідки не прибули, хоча вони на попередньому процесі самі у письмових заявах свідчили безпосередньо прокуратурі.

Частина свідків уже була допитана у советській зоні тамтешнім Верховним судом під час процесу проти доктора Оберлендера, що відбувся

від 20 до 29.4.1960 у Східному Берліні. Також із цих підстав не можна брати до уваги те, що цим свідкам буде надано дозвіл на в'їзд у Федеративну республіку для їх повторного допиту, оскільки вони є виключно польськими та російськими громадянами.

Щодо вартості цих письмових заяв – йдеться не про протоколи допитів – впливає наступне:

Більша частина цих заяв, особливо тих, автори яких належать до інтелігентського прошарку й тому дуже обережно сформульовані, в основному підтверджують результати дізнання.

“Коричнева книга”

С. 104:

Заява польського професора Сокольницького, яка стосується акції проти польських професорів, містить посилання на те, що арешти здійснило “гестапо” й що професор Бартель був розстріляний не відразу, а через 10 днів (фактичний день смерті – 22.7.1941). У його заяві жодним словом не згадано частину “Нахтігаль”.

Т. I, Арк. 63,

74 d. BA

8 AR 141/59

На противагу до цього заява вдови вбитого проф. Бартеля, зроблена кореспондентові часопису “Нова Німеччина”, містить таке твердження:

“Коричнева книга” С. 106:

“Фактом є те, що науковці Львова були вбиті німецькими фашистами, а саме військовослужбовцями так званого батальйону “Нахтігаль” у перші дні їхнього вторгнення до Львова. Коли мій чоловік, якого заарештували вже 2 липня 1941 р., на кілька днів пережив своїх по-бандитськи вбитих колег, цьому було кілька причин. Фашисти намагалися зробити з мого чоловіка Квіслінга. Коли їм це не вдалося, його також знищили”.

Зроблене у першому реченні твердження про те, що проф. Бартель був вбитий військовослужбовцями батальйону “Нахтігаль”, не ґрунтувалося на жодному фактичному посиланні. Наскільки безпідставним є це твердження впливає з того, що батальйон “Нахтігаль” у день смерті проф. Бартеля 22.7.1941 перебував у районі Вінниці.

У письмовій заяві колишнього директора міської бібліотеки у Львові Еміля Маслака дослівно сказано:

“Коричнева книга” С. 117:

“Я пережив день вступу німецьких військ у ніч з 29 на 30 червня 1941 р. й наступні дні у Львові.

Я особисто бачив ексцеси. 3 липня у провулку Чайки та на Теодорівському майдані у Львові я бачив розстріляних чоловіків та жінок. Я також бачив поблизу тюрми на вулиці Замарстинівській ряд єврейських городян, які були криваво вбиті”.

Ці твердження, які не містять жодного посилання на частину “Нахтігаль”, передають тільки малу частину погромів.

Заява професора доктора Кораного, який у той час був доцентом Львівського університету, однозначно вказує на дії оперативної команди СД: “Коричнева книга”

С. 106, 107:

“Негайно після тогочасного падіння Львова фашистська зондеркоманда прибула до міста. За списками, які мала команда, вночі забрали з їх помешкань й повели для страти вчених, серед яких був відомий письменник Т. Бой-Желенський. Забрали переважно професорів технічного вищого навчального закладу Львова й медичного факультету, а також ректора Львівського університету професора Лонгшама де Бер’є разом із трьома його синами”.

Зумисно лише частково подані у “Коричневій книзі” покази пані Шкурпеллю-Вайсер в основному підтверджують результати дізнання... Заяви інших львівських мешканців Сулима, Зайделя, Горчака, Сироїда та Величкера містять лише загальні звинувачення проти “німців” (яких теж названо “фашистами”, “гітлерівськими фашистами” і т. п.) без будь-якого конкретного звинувачення конкретних частин або батальйону “Нахтігаль”.

Заяви решти трьох згаданих осіб, які особливо звинувачують батальйон “Нахтігаль”, можна охарактеризувати як несуттєві у формі пропагандистськи витриманих тверджень, що не мають будь-якої об’єктивної вартості як докази, оскільки в них повністю відсутні перевірені фактичні твердження...

Також про опубліковані в інших польських публікаціях заяви свідків, оскільки вони звинувачують батальйон “Нахтігаль”, на підставі їх змісту не можна говорити як про такі, що мають вартість об’єктивних доказів.

У публікації № 1 опубліковано скорочену заяву Ріхтера Урі:

“... Після кривавої боротьби 30 червня 1941 р. вони увірвалися до Львова. Як можна було очікувати, люди Бандери марширували в перших лавах німців, які увірвалися до Львова. Вони носили німецькі уніформи, їх очолював їх вождь полковник Бандера і їх вітали оплесками місцеві жителі, які їх очікували. Місто святково прибрали німецькими прапорами зі свастиками й блакитно-жовтими гербами”.

Ця заява в основному не відповідає об’єктивній правді. На підставі повідомлення про події від 3.7 і 7.7.1941 однозначно впливає, що Бандера 2.7.1941 був заарештований у Генеральній губернії і незабаром після цього був транспортований під так званий “почесний арешт” до Берліна, куди він прибув 6.7.1941.

/.../

Бонн, 5.8.1960

Д-р Дрюгт

Archiv d.Institut für Zeitgeschichte in München. – Akt. 2677/61. – Bl. 1, 58–66, 72–73. Пер. з нім.